

Összefoglaló

Az európai jellegű kutúrnépeknél naponta elhangzik, vagy sírjelekre írják: „Béke poraira”. Ennek ellenére halottainknak nem adjuk meg a nyugalmat. Ennek több magyarázata van. Legfontosabb az ösztönös ragaszkodás, amely az állatvilágban is megfigyelhető, és amely a gyász időszakában öntudatlanul munkál bennünk. Ugyan csak kikerülhetetlen a lelki tényező. Nehezen nyugszunk bele a veszteségbe. A gyász, a hiány levezetésének egyik gyakorlata, ha halottainkkal tovább foglalkozunk, őket verbálisan vagy tetteleg háborgatjuk. A halottak zaklatásának számtalan módja alakult ki, amelyek legalizálódtak és kultúrtörténelmünk részeivé váltak. A mumifikálástól az újratemetésen át a kannibalizmusig sok példát ismerünk. Tanulmányunk ebbe ad betekintést a teljesség igénye nélkül.

Summary

It is often said by people of European culture or written on tombstones: „Rest in peace”. However, we rarely give peace to our dead ones. There are several explanations for this. The most important is the instinctive affection that can also be observed in the animal world that is spontaneously working in us during the mourning period. The mental factor is also inevitable. It is hard for us to take a loss. The mourning - one of the ways of dealing with a loss - if we don't let our dead ones go, we are verbally or physically bothering them. Numerous ways of bothering dead ones have evolved, became legalized and is a part of our cultural history. We know a lot of examples, like mumification, reburial and cannibalism. This study will let you take a closer look at this without trying to be complete.

SZENTI TIBOR

Háborgatott halottaink

Bevezető

A fecske mintegy 50 millió éve fecske, az ember néhány millió vagy százezer éve Homo erectus, ill. sapiens, attól függően, hogy az emberré válást milyen szempontok szerint vizsgáljuk. Megközelítésünket másként kell kezdenünk, ha az embert az élővilágban elfoglalt helye alapján kívánjuk meghatározni. A Darwin óta folytatott antropológiai kutatások eredményeként azt ma már senki sem vitathatja, hogy a Homo sapiens az az állatfaj, amely fejlődése során az élővilág csúcsára jutott. Meghódította a Földet, pusztítja környezetét és néhány évtizeden belül elindul az Univerzum megszállására. Az emberi faj akkor hal ki, amikor minden állati tulajdonságáról lemond és humanizálja azokat. Ekkor kopnak ki belőle az eredeti, örökölt ősi ösztönök és genetikai tulajdonságok. Ez azonban még messze van.

A kiváló angol etológus, Desmond Morris szavaival élve, az ember mégis „csupasz majom”, vagyis szőrzetét elvesztett főemlős. *„Az ember nem más – írta –, mint az állatvilág egyik tagja. Egyszer szörnyeteg, másszor fenséges, de mindig állat. Hiába szeretjük bukott angyalnak tekinteni magunkat, ha a valóságban felkapaszkodott majmok vagyunk.”*¹ Ez nem pejoratív! Számunkra nagyon is fontos, hogy megőrizzünk sok olyan alapvető tulajdonságot – ha úgy tetszik, állati ösztönt –, amely nélkül nem léteznénk. Gondoljunk csak a táplálkozási, szaporodási, menekülési stb. ösztöneinkre. Az ősi, belső késztetések máig hatnak, és a rajtunk lévő tojánhéj vékonyságú emberi kultúrréteget minduntalan áttörik. Megmutatkoznak viselkedésünkben, pszichés és szomatikus megnyilvánulásainkban. Ezek egy része a „jó ízlésű” embereket fölháborítja, másik része viszont annyira beleépült kultúránkba, az egyes népek, csoportok *hagyományos szokásaiba*, hogy semmi kivetni valót nem találunk benne, sőt az követ el erkölcsi hibát, aki a konzervatív tradíciókat megveti vagy elveti. Ez a fejtegetésünk tökéletesen áll akkor is, ha a halottakkal való foglalatosságról és a temetkezési szokásainkról beszélünk.

I.

A TETEM SORSA

A főemlősök és kadáverük

Valamennyi fejlett majomfajnál tapasztalták, hogy miként az ürüléküket sem, úgy vándorlásuk, gyűjtögetésük során elhalt társukat sem hagyják el, ugyanúgy, ahogy ezt nagyon sok náluk fejletlenebb idegrendszerrel, és érzelmi megnyilvánulással bíró emlős teszi. Különösen érzékelhető ez legközelebbi rokonainknál, a szerológusok és genetikusok által *unokatestvéreinknek* mondott csimpánzoknál, közülük is a *bonobó* fajnál. Az ember és a csimpánz közötti azonosság 98,8%, tehát a különbség mindössze 1,2%, de ez a kis hányad mégis egész világot jelent.

Megfigyelték, hogy az említett majmok az elpusztult hordatagot körülveszik, egy darabig nézegetik, húzzák, vonják, kurkásszák, egyik-másik közöszlenni próbál vele, mely ebben az esetben nem szaporodási föladatként, hanem társas kapcsolatteremtésként funkcionál. A kadáveret, mielőtt végleg sorsára hagynák, néhányan megkóstolják, eszegetik. Az anya az elhalt kölykét még napokig a mellére szorítva cipeli, szoptatni próbálja, kurkássza, végtagjait húzogatja, nézegeti. Ez a viselkedésmód az anyai ösztönnek csak az egyik megnyilvánulása, a nőstény egyelőre nem hajlandó tudomást venni arról, hogy utódja már nem él. Amikor végre fölismeri, hogy a tetem kihült, esetleg már oszlásnak indult, még akkor sem mindjárt löki el magától. Ezzel a viselkedésmóddal már a tetem csoporthoz való tartozását ismeri el, és ennek megtartására törekszik. Végül a fáról a talajra ejti a testet, amit egyes fajok, mint pl. a csimpánzok, fehérjeszükségletük kielégítése érdekében többnyire közösen elfogyasztanak.

Ezeket az állati viselkedési formákat, ösztönkésztetéseket azért írtuk le ilyen részletesen, mert – mint látni fogjuk – az emberi kultúrában is tetten érhető megannyi részlete, és ez a tény óhatatlanul összehasonlításra sarkall bennünket. Azt világosan látnunk kell, hogy a főemlősöknél a kadávernek még további *társas sorsa* van, egykönnyen nem mondanak le róla.

Egyébként más gerinces állatok esetében is ismert az elpusztult társaik tetemével való foglalatosság. Ezek közül a leglátványosabb esemény talán az, amikor elefántok az afrikai elefánttemetőben, az ormányukkal a száraz csontokat forgatják. A majmokhoz hasonlóan, a döglött kiselefántokat körbeveszik, védelmezik, ormányukkal igyekeznek talpra állítani, órákig húzzák-vonják őket, mielőtt a dögevők martalékaul hagynák.

A megkapaszkodás, mint az ősi ösztönkésztetés megnyilvánulása a tetemmel való kapcsolatunkban

Szociális fejlettségünket többek között annak köszönhetjük, hogy megtanultunk csoportban maradni és egymással foglalkozni. Ahogy a majmok kurkásszák társaikat, *bőrápolósos szolgálatot* látnak el, nekünk is belső vonzalmat és kielégülést okoz, ha valaki magához húz, hozzá bújhatunk, gondoskodik rólunk, kényeztet, és ha kell, ápol. Ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy vonzódunk a másikhoz. Eltűrjük rigolyáit és elfogadjuk testi-lelki közeledését. Jólesik, ha simogat, megfog. A szoros testi kapcsolaton, a bőringeren keresztül jutunk egymással ÉN-közelbe.

Amikor egy hozzánk közel álló ember meghal, bár tudjuk, hogy mi történt vele, és a halála vissza nem fordítható, érzelmeinkkel mégis nehezen fogadjuk el a valóságot. A megkapaszkodás kényszere, mint lejtőn guruló golyó még egy ideig megállíthatatlanul mozog előre, míg eszünk le nem fékezi. Ekkor jön az elszakadás traumája. Ezt a gyötrő, érzelmeinkkel alig, vagy el nem fogadható érzést csak akkor tudjuk enyhíteni, ha a tényről egyelőre nem veszünk tudomást; ha a tetemmel úgy viselkedünk, mintha még élne.

A hagyományos társadalmi rendben is változatlanul kapaszkodunk a halottba: ellátjuk, mosdatjuk, miközben beszélünk hozzá, dicsérjük, sajnáljuk, siratjuk, majd különböző lelki fokozatokon keresztül megkezdődik a gyász földolgozása. A testi megkapaszkodás és elszakadás átalakul lelki folyamattá, mely az érett személyiség esetében, az elhalt emlékének ápolásával még évtizedekig, vagy akár élete végéig tarthat. Ez az ősi ösztönkésztetés *humanizálva* jut kifejezésre, amikor az özvegy naponta nézegeti elhalt párja fényképét, rakosgatja kedvenc tárgyait, ápolja sírját, és gyakran beszél róla környezetének. Ezek után nem véletlen, ha a tetemnek nem hagyunk nyugalmat, egy darabig még foglalatoskodunk vele, amikor pedig már nincs a közelünkben, lelkileg idézzük, zaklatjuk. Vagyis nemcsak a test, de a lélek és az elhunyt által képviselt szellemiség sem nyugodhat tőlünk. Más kérdés, hogy ez utóbbi ápolása olykor a család, a csoport, a nemzet vagy akár az egész emberiség fontos kötelessége. (Gondoljuk csak meg, milyen háládatlan utókor volnánk, ha pl. nem emlegetnénk államalapító Szent István királyunkat, vagy nem tisztelnénk Galileo Galileit.)

A szeretett ember halála esetén nemcsak a sajnálat, és az iránta való ragaszkodás él bennünk, hanem az eltaszítás kényszere, a halottól való elidegenedés is megszületik. Az elhunyt rémmé válhat – mert az ismeretlen, tehát félelmetes halál birtokba vette –, szelleme kísérthet. Ősi ösztöneinkbe mélyen beleíródott a hullától való irtózás és félelem. Amikor a szubhumán főemlős a szavannára került védtelenül kiszolgáltatottan a ragadozóknak, főleg az éjszaka sötétjében kísértették az állatellenségek, fölvilanó

szemek, vicsorgó fogak, rémes ordítások stb. formájában, amelyek az életére törtek és elpusztították. Az emberi kultúra fejlődésével párhuzamosan így jelent meg a hulla, csontváz, koponya, múmia, vámpír, zombie alakú mitológiai alvilági horrorlények tömege, akiktől félni kell, s akik azonosulnak a tetemmel. Idegeinkben élnek, visszajárnak és kísértenek. Ideig-óráig elaltatható a rettegés, de pl. a természeti ember még ma is minden alkonyatkor félni kezd, mert tudja, hogy jön a sötétség, a halál órája, amikor számára leküzdhetetlen alvilági erők szabadulnak el, és retteg, hogy az éjt nem váltja föl a világosság. Csak hajnalban, a fényt hozó napsugarak hatására nyugszik meg.

Élet, halál, transzcendencia

Az állati ösztön és az emberi magatartás megnyilvánulásai közötti különbséget abban látjuk, hogy az ember a cselekedeteit humanizálta, még ha ezek jó része a mai európai etika számára elfogadhatatlan is. Az ősi ösztönt transzcendentális csomagolásba helyeztük – a belső készítés ettől kezdve háttérbe szorulni látszik, ill. nehézkes a fölismerése –, és kultúránk, népi hagyományaink megannyi szokásával színeztük. Ennek alapjául az istenhit, ill. a halott ember valamilyen túlvilági továbbélésének hite szolgál. Az emberi civilizációban nem jelenik meg a tetemmel kapcsolatos olyan tevékenység, amelynek háttérében ne lehetne kisebb arányban a tudományos fölismerésre való törekvést, nagyobb arányban pedig a hittel kapcsolatos elvárások kielégítését fölfedezni.

„Hit nélkül nem lehet élni” – fogalmazták meg ápoló tanítványaim néhány évvel ezelőtt. A hit nélküli embernek nincs tartalmas élete. Valamiben minden embernek hinnie kell, pl. önmagában, az Emberben, a jövőben, a rábízott betegek egészségének visszaállításában stb. A teológia szerint, minden hitnek az alapja az *istenhit*. Paul Davies fizikus, az Univerzumⁱⁱ kutatója, a vallás és a tudomány közötti híd építéséért 1995-ben megkapta a Nobel-díjjal vetekedő Templeton-díjat. Egyik könyvében így körvonalazta hovatartozását:

„Magam a tudósoknak ahhoz a csoportjához tartozom, akik ha nem is osztják a hagyományos vallás tanait, mindazonáltal tagadják, hogy a Világegyetem a vakvéletlen céltalan terméke. Tudományos munkásságom során mindinkább arra a felismerésre jutottam, hogy a fizikai valóság oly bámulatos találékonysággal épül fel, amelyet nem tudok puszta tényként elfogadni. Kell lennie valami mélyebb magyarázatnak. Hogy aztán Istennek hívja-e ezt valaki, meghatározás és ízlés dolga. Továbbá arra a

meggyőződésre jutottam, hogy a tudat – vagyis a világ tudatos szemlélete – nem a természet semmitmondó játéka, hanem a valóság mindennél alapvetőbb megnyilvánulása. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mi lennénk a Világegyetem célja. Távolról sem. Mégis hiszek abban, hogy mi, emberek kitéphetetlenül beleágyazódtunk a dolgok rendjébe.”ⁱⁱⁱ

Milyen nagyszerű azt tudni, hogy – a csillagászok megfogalmazása szerint –, „mindannyian *csillagorból* vagyunk”, vagyis az anyag-megmaradási törvény értelmében, elpusztíthatatlanok. A halállal csak az ÉN-ünket veszítjük el, de anyagi voltunk – bár folyamatosan átalakul – mégis elpusztíthatatlan. Beletartozik az Univerzumba, annak építőköve.

A tudomány mai álláspontja szerint, amelyet 1995 nyarán a Hubble-expedíció bizonyított, volt *ősrobbanás*, amely a Világegyetem kezdete, teremtése. Az anyag-energia megmaradási elv értelmében – amelyet Albert Einstein világhírű képletével az $E = m \cdot c^2$ -el definiált –, kezdetben egy magára ismert, *nyugvó ősenenergia* volt. Ezt ma teológiai értelemben a *teremtő Istennek* nevezhetjük, aki az őszrobbanással magából létrehozta az anyagi világot, és megteremtette a *táguló világegyetemet*, benne 16-20 milliárd év után az embert.

Már az az elgondolkodtató tény, hogy ez az ősenenergia nem más állatfajt, hanem minket emelt ki az élőlények közül, és helyezett a földi élet csúcsára, jelzi: velünk célja volt. Ez az ősenenergia mindenütt ott van az Univerzumban, csak megfelelő vevőkészülékkel, vagyis lélekkel kell rendelkezni ahhoz, hogy felfedezhessük és befogadhassuk. Az emberré válás folyamán ezt mindazok képesek voltak érzékelni, akik csak akarták.

A lélek már az ősemberben is megnyilvánult, és a különféle kultúrák által létrehozott hitformákkal azóta is igyekszik bennünket igazgatni. A hit középpontjában a két véglet: az örök élet és az örök elmúlás áll. Az utóbbival kapcsolatos a halott, aki többnyire tiszteletnek örvend, és arra késztet bennünket, hogy foglalkozzunk vele. „*Valószínűleg nincs is olyan társadalom, amely ne tisztelné a halottait. Még nemünk kezdeti korszakában is, a neander-völgyi ember úgy-ahogy rendezett sírokba temette az elhunytakat.*”^{iv}

Halott, tetem, hulla...

Csodálatos a nyelv. Kifejezi az érzelmeinket, és az adott dolgokhoz köthető viszonyainkat is. Arra vonatkozóan, hogy mennyi kifejezéssel tudjuk elkülöníteni, és érzelmileg árnyalni az elhaltat jelentő szavainkat, íme néhány ismert példa: eltávozott, halott, holt, holttest, tetem, hulla, kadáver, dög stb. Figyeljük meg, hogy az itt felsorolt szavak sorrendje kétfajta minősítést is takar!

Vegyük példaként a két szélsőséges szó jelentését, az említettek között az elsőt és az utolsót. Az eltávozott még valamilyen emberfélét jelent, csak már nincs vele élő kapcsolatunk. Test és valamiképpen lélek együtt, aki itt hagyott bennünket, de valamilyen transzcendentális kapcsolatra még alkalmas. Ugyanakkor a dög már egy lélektelen, bomló anyagtömeg, amelytől az „európai” hagyományokkal rendelkező, de az iszlám és buddhista kultúrákban is igyekszünk minél hamarabb megszabadulni.

A másik minősítés erkölcsi értékítéletet tartalmaz. Közvetlen hozzátartozónk eltávozott; teste halott, vagyis holttest. A patológusnak tetem, a boncmesternek hulla, kadáver, intelligenciaszintünktől függően pedig, a haragosunkat olykor dögnek említjük.

Ezek a minőségbeli különbségek egyúttal a tetemmel való bánásmódunkat is szabályozzák. Az elhalt kedves személyt még egy darabig élőnek tekintjük, beszélünk hozzá, kedveskedünk neki, lelkiismeret-furdalásunk miatt bocsánatot kérünk tőle, simogatjuk, virágot szórunk a koporsójába stb. A temetkezési ember számára, aki elhozza a koporsót, beleteszi a halottat és kiviszi a szállító járműhöz, az elhalt már közömbös, csak egy „munkadarab”, ami számára csak a megélhetésével kapcsolatos tevékenység alanya. Nem várja tőle senki, hogy munkája közben a halottat sirassa, babusgassa, a koporsót óvatosan tegye a platóra, hogy a test ne rázkódjék. Természetes, hogy ő másként bánik vele, mint a hozzátartozók.

Fölvetődik a kérdés, hogy korszakunkban, egy civilizáltnak mondott országban, miként viszonyulhatunk az elhaltnak? Alapvető követelmény: a lehető legkevesebb zaklatással. Két fő szempontunk lehet: először is a porhüvelyt tekintsük *mentálisan* emberi maradványnak. Milyen szépen fogalmazott Xenophón, amikor az embert *fenségnek* nevezte. Azt is tudjuk, hogy minden ember egy világ, *külön világ*, amely megismételhetetlen. (A teljes azonosságot még az egyiptéjűség, vagy a klónozás sem biztosítja.) Az elhalt testre tekintsünk azzal a tisztelettel, hogy az az egykori ÉN-t hordozta; kiszolgált a személyiséget, éltette, és hozzájárult életművének megvalósításához. Éppen ezért föltétlenül tisztelet kell, hogy övezze.

Szomatikus szempontból a tudomány fejlődése, az élők segítésének érdekében föltétlenül szükséges, hogy a holttesten bizonyos vizsgálatot, boncolást stb. is elvégezzünk, de ezt korlátozzuk a lehető legszükségsebbre. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a halott test valójában bomló anyag, tehát a kellő tiszteletadás mellett, de minél hamarabb *végső nyugalomba* kell helyezni. Ez a továbbiakban nemcsak a fizikális, hanem a lelki nyugalma biztosítására is vonatkozik.

Egyes vidékeken, miként Magyarországon is, máig élő szokás, hogy az elhalt szellemével való kommunikálás érdekében *halottlátókhoz* fordulnak; médiumokon keresztül próbálnak kapcsolatot teremteni az elhunytal; szeánszokon, spiritiszta összejöveteleken jóslással, pohártáncoltatással, transzba eséssel szeretnének az eltávozott szelleméhez közelebb kerülni. A gyász földolgozásának az sem ajánlott módja, ha a gyászolók egy része a halott sírjánál még hetekig hangosan sír, beszélget az elhunytal; ételt, italt visz neki stb., ahogy erre majd nem egy példát fogunk olvasni a következőkben.

Az eltávozott lelkéért imádkozhatunk – ahogy ezt a nagy történelmi egyházak évezredek óta indítványozzák –, emléket magukban őrizhetjük, ha pedig jelentős személyiség volt, szellemének ápolásával (pl. alapítvány létrehozásával, emléktábla elhelyezésével, szoborállítással, életének megírásával stb.) adózhatunk emlékének.

A tetem mai sorsa civilizációnkban a „végső” nyughelyre helyezésig

A tetemnek nincs nyugta. Egykönnyen nem tudunk tőle sem érzelmileg, sem fizikailag megválni. A halálélményt az érzelmi kötődéstől, a kötelező hagyományok betartásától, és intelligenciánktól függően lassabban vagy nehezebben, illetve gyorsabban vagy könnyebben tudjuk földolgozni, de amíg ez nem történik meg, a halottal foglalatostkodunk. A tradíciók megkövetelik tőlünk ezt a tevékenységet, ezért a tetemet bolygatjuk, háborgatjuk, zaklatjuk, nem nyugszunk tőle. Ezt olykor fontos tudományos köntösbe öltöztetjük, amelynek céljaként a jövő nemzedék érdekét határozzuk meg, és ezzel érzelmi, erkölcsi jogot formálunk a tetemmel való manipulációnkra. Ez a gyakorlatunk így nyer polgárjogot, sőt kötelező érvényt!

Ma az életből való eltávozásnak négy fontosabb helyszíne lehet: otthon, fekvőbeteg intézményben, közterületen, illetve bárhol erőszakos vagy kriminális beavatkozás következtében. Általában rettenetes élményekkel szolgálnak a háborúk, a XX. századi világháborúk, különösen a japán atomtámadás következményei.

Vizsgáljuk meg a „korszerű” elhalálozás lehetőségeit!

Otthoni halottellátás

Ha valaki otthon hal meg, főleg faluhelyen, ahol a hagyományok már megszűnőben ugyan, de még élnek, a tetemet a földre helyezik – ha ezt korábban már meg nem tették a haldoklóval^v –, és szemhéjára pénzérmet tesznek, hogy zárva maradjon, állát pedig fölkötik, hogy a szája ki ne nyíljon. A tetem kihülése előtt, míg a hullamerevség be nem áll, lemeztelenítik, majd langyos vízzel, szappannal, egy darab rongy segítségével az egész testet lemossák, rossz törülközővel megszárogatják, megborotválják és megfésülik, majd felöltöztetik. Ha ezeket a műveleteket a család nem vállalja, erre alkalmas embert keresnek, vagy a hullaszállítók külön fizetségért elvégzik.^{vi}

A fekvőbeteg intézményben elhaltak ellátása

Népünk számára a halott fölkészítése a „hosszú útra” épp olyan fontos volt, mint egy újszülött ellátása, hiszen szemükben a halál nem volt más, mint „beleszületni egy másik világba”. A kórházban elhalt test ezt a szeretetteljes, vallási érzülettől fűtött ellátást nem kapja meg. Itt már csak kadávernek számít, amelyet minél gyorsabban el kell távolítani a betegek közül, amely eljárás egyébként nagyon helyes.

A halottal való bánásmód többnyire fizikális, de ahogyan ezt végrehajtjuk, az minősíti emberi mentalitásunkat. Mint azt fentebb kifejtettük, a tetemben egy ember ÉN-képét, egész világát, bejárt életútjának hordozóját tiszteljük. Mégis gyakori, hogy a test ellátása közben pejoratív jelzőket mondanak a már védekezésre képtelen porhüvelyre.

A kórházi ápolószemélyzet számára a halottal való foglalatosság akkor kezdődik, amikor nem sikerült az újraélesztése, ill. megállapították az agyhalál beálltát. Két órás kötelező pihentetés után a testet teljesen lemeztelenítik. Ha szükséges, lemossák. Az agónia közben a test felszínére jutott váladékokat el kell távolítani. Ezután a halottat megfésülik, az állát fölkötik, a zárt szemhéjára nedves vattát helyeznek, majd ruhátlanul lepedőbe csavarják.

Az egyik csuklójára, és vele átellenben a másik bokájára fölkötik a kitöltött (nyomtatvány) adatlapot. (Név, születés, elhalálozás dátuma stb.) Ezt követően a tetemet zárt körülmények között az osztályról eltávolítják. Ekkor viszik a patológiára, ahol a boncterem hűtőjébe, vagy mindjárt a boncasztra kerül. Ettől kezdve ugyanaz a sorsa, mint azoknak a testeknek, amelyek közterületen múltak ki, vagy a halálukhoz bűn elkövetésének gyanúja fűződik.

Boncolás, macerálás, preparálás

Mivel kórházi egészségnevelőként dolgozunk, nemcsak hivatalból, de belső meggyőződésből is valljuk, hogy a tetem boncolása a végleges diagnózis fölállítása, a kórok kiderítése, a jövő nemzedékének sikeresebb gyógyítása, védelme érdekében elengedhetetlen és szükséges. Intézményünk a szegedi Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem oktató kórháza. Bonctermünkben az egyik fölírás szerint, „*Mortui vivos docent*”, azaz „*A holtak az élőket tanítják*”. A halott belső részeinek föltárása és mind makro-, mind mikroszkopikus, ha kell további más, kiegészítő vizsgálata, kémiai, szerológiai, genetikai stb. módszerekkel történik. Másik föliratunkat így fogalmazták: „*Nem kitalálni, hanem megfigyelni kell a természet jelenségeit*”. A boncolást tehát nem ellenérzésünk követi, de az mindenki előtt világos, hogy ezzel a természet által már nyugovóra szánt tetemet mesterségesen bolygatjuk tovább.

A szekcióba nagyon sokan nem tudnak belenyugodni. Kérik, követelik, sőt erőszakkal fenyegetik a patológust, hogy az ő drága halottukat ne „trancsírozzák szét”, hanem „hagyják pihenni”. Ez a réteg minél inkább iskolázatlan, és minél közelebb áll a természeti népekhez, a törzsi közösségekhez, mint pl. nálunk egyes cigánycsoportok, annál inkább ellene van a boncolásnak. Dr. Török István vásárhelyi patológus főorvos sok évtizedes gyakorlatából említ olyan érdekes eseteket, amikor pl. a cigány hozzátartozók bejönnek a prosecturára halottjuktól elbúcsúzni. Egy alkalommal látott olyat, hogy az asszony haját tépdeste, arcát véresre karmolta és jajveszékelve borult a tetemre, csókolgatva azt. Ez a jelenet nem egy természeti népnél a gyász föloldásával együtt járó, kötelező magatartásforma. Az említett nő ezt követően kigombolta halottján a ruhát és ellenőrizte, hogy a családi tiltás ellenére, elvégezték-e rajta a boncolást?

Nagy Britanniában halottkém bevonásával történik a boncolás. „*A halálesetek 32%-ában hívnak halottkémet, valamivel kevesebb, mint 8%-ában kerül sor nyomozati munkára. Általános gyakorlat, főleg oktatással foglalkozó kórházakban, hogy az orvoscsoport, melyhez az eset tartozik, engedélyt kér az elhunyt hozzátartozójától, hogy a halottkém bevonása nélkül elvégezhesék a boncolást. Nagyon sokat lehet tanulni, amikor szembesülhetünk egy esetleges büntetellel. Az esetek 15-20%-ában kérik és adják meg az engedélyt.*”^{vii}

*

A *macerálás, preparálás* a jelentősebb patológiai osztályokon, főleg klinikákon, anatómiai intézetekben mindennapos. A hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház patológiai

osztályán pl. nagy emlékére orvosok nemzedékei gyűjtötték, konzerválták azokat a szöveteket, szerveket, testrészeket, sőt teljes embriókat és újszülötteket, amelyek szervmúzeumunkat gyarapítják.

Idősebb dr. Genersich Antal (1842–1918) hódmezővásárhelyi sebész és patológus, amikor szeretett kisfia meghalt, üvegtetejű koporsóba záratta, és naponta nézegetve tanulmányozta a tetem fölbomlási folyamatát. A szakmai kíváncsisághoz nyilvánvaló emberi érdeklődés is társult, amely együttesen legyőzte a halál okozta lelki traumát. Ez az eset is jelzi, hogy a halállal való foglalatosságunk kitörülhetetlen belőlünk. Ha van tetem, azzal foglalkozunk, ha nincs, akkor magával a halál gondolatával. Ezt fogalmazzuk meg képileg is, állandóan főszínen tartjuk magunkban. A halál az a vékony fonál, amelyen szüntelen táncolunk, amíg csak el nem szakad, és az ölébe nem hullunk.

Erzsébet királyné halálának 1998. szept. 10-én volt a 100 éves évfordulója. Őt az anarchista Lucheni gyilkolta meg Svájcban. A börtönben történt öngyilkossága után *„Lucheni fejét törvényszéki orvosok levágták és formalinos oldatban konzerválták. Jelenleg Bécsben található az országos patológiai-anatómiai múzeumban.”*^{viii}. Az emberi szerveket titkos borzongással teli félelemmel nézegetjük. A vér, a hullarész látványa egyszerre kíváncsisággal és viszolygással tölt el bennünket.

Nem egy vallásos embert már a boncolás is megbotránkoztat, de az a tény, hogy nem az egész tetemet temetik el, hanem annak egyes részei a majdani föltámadást esetleg száraz-, vagy nedves készítmény formájában, a sírtól távol várják be, egyenesen fölháborít. Gondoljunk arra, hogy a katolikus egyház a hamvasztást is sokáig ellenezte, éppen a föltámadásra való tekintettel. A tanítás szerint ugyanis az utolsó ítéletkor a test is újjáéled. Az egyház csak az utóbbi évtizedekben, a fizikai, biokémiai szaktudományok fejlődésével és ezek eredményeinek megértésével vált e téren engedékenyebbé.

Amikor magunk döntünk holttestünk zaklatásáról

Nem egy ember maga határoz úgy, hogy halála után a testét földarabolhatják. Ennek két lehetősége van, és a társadalom mindkettőt elismeri, támogatja a döntések humanitáriusvolta miatt. Az egyik lehetőség az, hogy az agyhalál beállta után, de a tetem visszafordíthatatlan fölbomlása előtt, egyes ép szerveit kiveszik, és az arra várakozó betegekbe *transzplantálják*. Így a „halottnak” esetleg több ember életét is sikerül megmentenie.

Még különösebb transzplantáció az, amikor a hirtelen, többnyire tragikus körülmények között elhalt, egészséges férfiből ondófolyadékot nyernek, és vele az ezt igénylő feleségét mesterségesen megtermékenyítik. Ráadásul ez a „szövetbeültetés” könnyebb, mintha más szervet transzplantálnának, hiszen nem véletlen, hogy a természet a heréket a hasüregen kívül, tehát a testhőmérsékletnél hidegebb környezetbe helyezte ki, mivel a spermáknak ez a legmegfelelőbb. Így a hűlő tetemből még hosszabb ideig lehet életképes ondófolyadékot nyerni. Gondoljunk csak bele e különös helyzetbe! A holt élő nemz!

„Nemes cselekedet, amit ezen a téren egyáltalán megtehetünk: megerősítjük azt az óhajunkat, hogy szerveinket szerencsétlenség esetén bekövetkező halálunkkor szervátültetéshez ajánljuk fel [...] Általában az a követelmény, hogy a donor fiatal, s korábbi életében egészséges legyen.”^{ix}

Arra is van vállalkozó, aki halála után egész testét, egyes szerveit, vagy pl. a fejét ajándékozta valamelyik orvostudományi egyetem patológiai intézetének tanulmányi célokra. Az 1950-es években a politikai elítélt, kivégzett holttestét nem vihette és temethette el a család. Ez a büntetés része volt. Az esetek egy részében még jeltelenül sem temettette el őket a börtön. Az is a család további lelki megkínzásához tartozott, hogy szeretteik tetemét átadták a legközelebbi patológiai intézetnek, ahol szétmacerálódva lassanként elemésztődtek. Ez történt a szegedi Csillag Börtön udvarán kivégzett vásárhelyi ún. fehérgárdistákkal is.^x

Az angol szerzők így számolnak be a hazájukban szokásos holttest-ajándékozásról: *„A másik lehetőség, hogy testünket embertársaink hasznára bocsássuk, vagyis hogy felajánljuk azt az orvostudomány számára. Ez a gyakorlatban rendszerint azt jelenti, hogy az egyetemi anatómiai intézetben fogják a tetemet felhasználni orvostanhallgatók oktatása érdekében [...] A halál beálltát minél előbb igazolni kell, és ha otthon következett be, a holttestet egy kápolna ravatalozójába kell vinni. Ezután az anatómiai intézet megbízást ad a temetkezési vállalatnak, hogy intézkedjen a tetemnek az intézetbe történő szállításáról. A holttestet itt 3 éven át tarthatják, egyes testrészeket ennél tovább is. A test megmaradt részeit illő kegyelettel temetés vagy hamvasztás útján örök nyugalomra helyezik, anélkül, hogy erről értesítenék a rokonokat, vagy a végakarát végrehajtóit.”^{xi}*

Mai magyar temetőhasználat

Tisztában kell azzal lennünk, hogy a halottnak ezek után sincs igazi pihenése. Hiába állítjuk, hogy „örök nyugalomba helyezük”, ez pl. a mai magyar temetőket érintő rendelkezések szerint mindössze 25 év. A talajviszonyoktól függően, egyes tetemek teljes lebomlása még be sem fejeződött^{xii}, amikor a sírját a hozzátartozói nem tudják (vagy nem akarják) megváltani, és a temetőgondnokság a sírhelyet eladja. Ilyenkor megengedett körülmények között két dolog történik: az előző emberi maradványokat egy dobozba szedik ki, és a temető jeltelen helyén közös sírgödörben elhantolják. (Ez a *jeltelenség* ugye ismerős? A feudalizmus korában a közönséges bűnözőket a kivégzésük után a temető árkában, vagy a kerítésen túl jeltelenül földelték el; korunkban, a hazánkban kivégzett 1956-os politikai foglyokat éjszaka szállították a köztemetőbe, ahol ismeretlen gödrökbe gyömöszölve elföldelték őket.)

A másik megoldás az, hogy az újra kihantolt sírgödör egyik hosszanti oldalfalában *padmalyt*, azaz *fülkét* alakítanak ki, és az előző tetem maradványait oda kotorják be, majd helyébe leengedik az újabb koporsót. Kevésbé megengedett módon pedig, a sír emberi maradványát a temető elpusztult koszorúinak gyűjtőhelyére, vagy zárt szemégyűjtő konténerbe dobják. Előbbi helyről a kóbor kutyák húzzák-vonják szét – ez történt néhány évtizede a szegedi belvárosi temetőben, amely nagy sajtóvisszhangot váltott ki –; az utóbbi esetben pedig a szemételepre kerül. Fölmerül a természetes kérdés, hogy a folyamatos sírfölhasználás és újra rátemetés következtében, mondjuk egy évszázad múlva, amikor a gödör alján már elég padmalyhely sem lesz, a rengeteg csont hol fog elférni, és mi lesz az emberi maradványok sorsa?

A temetők használata már évszázadok óta egész Európában gond, különösen a köves, hegyes vidékeken, ahol alig van föld az elhantolásra. „*A mind sűrűbben lakott városok, települések közepén túlszűföldő temetők egyre inkább veszélyeztették az élők higiénés biztonságát...*” – írta Kunt Ernő. „*A XVIII. századra már elterjedt az a nézet, mely szerint a korábbi századokból örökölt szokás nemcsak egészségtelen, de a holtak »nyugalmát« is zavarja, méltóságukat sérti.*”^{xiii}

Vizsgáljuk a következő változatot, amikor a tetemet elhamvasztják! A hozzátartozók a hamvakat tartalmazó urnát nem kívánják temetőkertben elhelyezni, lemondanak a gyász további foglalatoságairól. Az urna a krematóriumban marad és – finoman fogalmazva – egyszer onnan valahová kiürítik. Tétélezzük föl a legjobbat, pl. más, hasonlóan járt hamvakkal együtt, egy közös gödörben elássák.

Ha a hozzátartozók a hamvakat elviszik, és valamilyen végtisztesség mellett korábbi halottjuk sírjába temetik, az óra változatlanul ketyeg, és a sír megváltási idejének lejárta után, a hamvokról újfent gondoskodni kell, vagy a már ismertetett sors vár rájuk. Amennyiben a hamvakat *kolumbárium*ba helyezik, a fülke foglalásának ideje tíz év, ezután ismét meg kell váltani. Csupán néhány nemzedékváltás, és a régi hamvakat már senki sem váltja meg, azokat a fülkéből végleg el kell távolítani. Az emberi maradványok ismét vándorútra kelnek.

Nagyon humánusnak tűnik az a megoldás, amikor szép virágos kertben, a közeli ravatalozóból idehallatszó lágy gyászzene dallamaira, az elhalt hamvait egy nyugvó szökőkút tartályába öntik, majd azt gombnyomásra működésbe hozzák, és a vízsugarak kimossák a növények közé. Prágában maga a hozzátartozó az urnából szórja szét a rózsák közé a hamvakat, amelyeket a jótékony eső mos majd a talajba. A hamvak akár így, akár úgy kerülnek a földre, nincs nyugalomuk, megindul a természetes körforgalmuk. Belekerülnek a talajba. Egyik részüket a televényférgék, rágcsálók, atkák hasznosítás nélkül forgatják, más részüket pedig, mint értékes tápsót a növények felszívják, beépítik szöveteikbe. A virágokat metszik, gondozzák, elhalásuk után elégetik vagy komposzt lesz belőlük.

A hozzátartozók szeretteik elhamvasztott maradványait sok esetben otthonukban tartják. A lakótér valamelyik helyiségében vitrinben áll az elhunyt urnája, vagy kedves kertjében földelik el, ill. szórják szét a hamvait. Emberi maradványokat szórnak a folyókba, tavakba és a tengerekbe. Mások hamvait repülőről szülővárosuk fölött szórják szét. Az ilyen fajta megsemmisítést, a tetem-maradványokkal való foglalatosságot az emberi találékonyság tovább szaporítja.

Összehasonlításképpen, a Nagy Britanniában történt hamvasztásokról az alábbiakat tudtuk meg: *„Ha kórházban vagy nyilvános helyen ér utol bennünket a halál, holttestünk kórházi halottas kamrába kerül, ahol pár napig marad, míg a szükséges teendőket elintézik és a temetkezési vállalat engedélyt nem kap a holttest elszállítására. Következik a temetés vagy az elhamvasztás. Az utóbbi népszerűsége egyre fokozódik. Angliában és Walesban 600 000 elhalálozás közül 70% hamvasztással ér véget.”^{xiv}*

A terjeszkedő társadalomban mind kevesebb a hely, főleg a halottak számára, akik már fölöslegessé váltak. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb temetőrészeket szanálnak az épülő ipari létesítmények vagy lakótelepek javára. Ilyenkor a hivatal – korábban a tanács, most az önkormányzat illetékes osztálya – tudatja a

hozzátartozókkal, hogy a temetőrész megszűnése miatt a sírokat főszerűsítik, és aki igényt tart a további kegyeleti gyakorlatra, vigye el a halottját.

Ebben az esetben két dolog történhet. A főszerűsítésre nem reagálnak, vagy jelzik, hogy nincs szándékukban az újabb sírnyitás, áthelyezés. Ekkor a kiásott maradványokat valamelyik temetőben közös gödörben hantolják el. Ha a hozzátartozóknak kell a halottjuk, akkor vagy új sírt nyitattatnak, vagy egy már meglévő sírba *rátemetnek*. Mindkét esetben elvégzik az *exhumálást*, a halott bolygatását.

„*Bali szigetén hatalmas toronykrematóriumok gondoskodnak a halott látványos távozásáról[...]* – írta D. Morris –; *míg Kaliforniában a hibernálás jelent reményt arra, hogy a halottak egy napon újraéleszthetők lesznek. E tevékenységek hajtórugója az, hogy nem vagyunk képesek beletörődni a halál megmásíthatatlanságába.*”^{xv} Ez utóbbi esetben a tetemet fejjel lefelé helyezik el a folyékony hidrogént tartalmazó tartályban, hogy a gáz szökése esetén az agy mindenféleképpen fagyasztva legyen, és remélik, hogy ha eljön az idő, amikor az elhalt betegsége gyógyíthatóvá válik, a tetemet újraéleszthetik. (Tudni vélik, hogy némelyik mélyhűtött tetemen közben hullafoltok jelentkeztek.)

Mindezt nem elrettentésül és főleg nem pejoratív ítélettel írtuk le. Ma ezek a tetem eltüntetésével járó, a polgári társadalmakban elfogadott, leghumánusabb eljárások közé tartoznak.

II.

A TETEM SORSA A KÜLÖNBÖZŐ KULTÚRÁKBAN

Bevezető

A tetemnek a különböző emberi kultúrákban koronként rendkívül változatos a sorsa. A kulturális antropológia a mai napig nem tudta tisztázni az egyes jelenségek pontos eredetét, ezért csak föltételezéseink vannak. Vizsgáljunk meg néhányat közülük. A hamvasztás az egyik tetemeltávolítási mód. Kialakulásának legvalószínűbb oka a néphiedelem vagy vallási meggyőződés szerint az lehetett, hogy a lélek a testből annak leválasztásával tudott a leggyorsabban kiszabadulni, a Holtak Birodalmába eljutni, esetleg karnálódni, reinkarnálódni, vagy a természetben teljesen föloldódni. Más nézet szerint viszont a tűz által semmisült meg olyan mértékben, hogy többet nem kellett tőle félni, „nem járt vissza kísértetni”. Vannak, akik a hamvasztásban higiénés óvintézkedést

látnak. Mások a tetem elhelyezésével kapcsolatos gondok csökkentését emelték ki. Hasonló föltételezések fűződnek a tetem kitételéhez, *platformon*, barlangban való elhelyezéséhez is.

Bármilyen kulturális mázba forgatjuk is a jelenségeket, valamennyi a tetemmel kapcsolatos, ősi készítésünkre vezethető vissza. Nehéz elfogadnunk, hogy az elhunyt többé nem az, aki addig volt. Amíg hozzászokunk a gondolathoz, hogy elveszítettük, sokmindent megpróbálunk vele véghez vinni. Ebben remény is van: talán mégsem igaz a tény. Az eltávozott majd visszatér, folytatja köztünk megszokott életét. A halálát követő megbolydult közösségen belül ismét helyreáll a rend.

A legtöbb nép esetében a halott nem igazán hullá, vagyis egy bomló szervesanyag-tömeg, hanem valami különleges „élőhalottá” változott. Élő is, meg nem is. Nem él abban a formában, ahogy azt tette eddig, de éli a „halottak életét”, és tovább figyeli a korábban vele élő embereket. Talán érez, lát, hall is mindent, csak az addigi módszerekkel nem tud visszajelezni, válaszolni.

Van kultúra, ahol a tetem azonnal megszűnik emberként létezni, máshol néhány nemzedék kell, míg valódi halottá változik és kikopik az emlékezetből, de a legtöbb nép esetében a szellemi, társadalmi vezetők évszázadokon, sőt évezredekken keresztül is továbbélnek, halhatatlanokká válnak. Ehhez már nem is kell holttest. Ki tudja, hol porlad pl. Szophoklész porhüvelyé? Lelke sem kísért, hanem szelleme tanít, és példaként él tovább. Mindebből kiderül, hogy az ember a földi életétől függetlenül áll testből, lélekből és szellemiségből. Fölfogása válogatja, hogy ezek közül melyik pusztítható el, melyik tartható fenn. Ez is része a halottal való foglalatosságunknak.

A „zombie-gyártás”

Időrendben ugyan nem ide illik, de biológiailag és tematikailag itt kell foglalkoznunk a *zombie*-val, ezzel a sem nem élő, sem nem halott „köztes lényel”, amelyet még a magyar idegen szavak szótára sem ismer. Az angol nagyszótárban így magyarázták a fogalmat: „1. a/ [a nyugat-indiai babonában] varázslattal/boszorkánysággal feltámasztott halott b/ reaktivált ember. 2. Tökfej, fajankó” stb.^{xvi}. A Spektrum TV-csatorna egyik filmje 1998-ban részletesen foglalkozott a témával. A további tájékozódásunk során a következő kép alakult ki a *zombie*-val kapcsolatban.

Primitív sci-fi, ill. horrorfilmek földolgozták a sírból kikelő, oszló hullák vérengző, bosszúálló szétözönlését a békés település lakossága között. A történeti tény természetesen teljesen más. Ezt a fekete mágiát ma elsősorban a Karib-tenger

térségében, főleg a Haïti-szigetcsoporton élő, afrikai eredetű, az őshonos népeiséggel keveredett emberek gyakorolják. Kiinduló szellemi alapja a woodoo-vallás, amely nem azonos a lapunk korábbi (II. évf. 2-3.) számaiban közölt woodoo-halált földolgozó tanulmányunkban foglaltakkal. Az itt kialakult újkori vallás a néger népeiséggel Afrikából hozott, ill. az indiánok helybeli mágikus ősvallását egyesítette a hódító fehérek keresztény ideológiájával. Ez a kulturális keveredés nem nélkülözi a törzsi fekete mágiát, amely – más megnyilatkozásaival együtt, durván fogalmazva – többnyire az élők ellen irányul. Ebben a fekete mágiában tűnik fel a zombie, az *élőhalott*, vagy életre kelt hulla, melyet itt nem az élők ellen használnak föl, hanem éppen ellenkezőleg, mint élő agykárosodottat kihasználják azzal, hogy a föladatokat gondolkodás nélkül végrehajtó rabszolgaként dolgoztatják.

A zombie, mint életre kelt halott, ha nem is ezen a néven, de más kultúrákban is ismert volt, és a karibi-térséget kivéve, mindenütt babonásan félték tőle.

A karibi zombie-gyártásnak három módszere van. Az egyik a woodoo-halál kiváltása, amikor az ártó varázsló fekete mágiával olyan állapotba hozza a fiatal embert, hogy az föladja életét, és valószínűleg tetszhalál állapotába kerül. Az itt szokásos elsirató, halotti tánccal körített gyászünnepség után a testet eltemetik. Ezek a sírok többnyire kőbe vájt, a szigetek korallkőzetét kihasználó mélyedések, vagy kővel kirakott, földbe mélyített üregek, amelyeknek bejáratát a test behelyezése után befalazzák. Bizonyos levegőmenyiség tehát marad az üregben, ahol a biológiai folyamataiban, anyagcseréjében redukált test életben maradhat. Gondoljunk csak az indiai jógi eltemetési kalandjaira, amikor a testet fakoporsóban elföldelik, majd néhány hét múlva föltárják és kiemelik! Legjobb tudomásunk szerint, ezek a kísérletek már száz nap fölötti időtartamot is elértek, és a test természetes hibernációja, hőmérsékletének csökkenése is hozzájárul a sikeres kísérlethez, a majdani „újraéledéshez”.

U. Szumowski erről így írt 1939-ben: az indiai fakír belefeküdt, majd „...a koporsót földdel temették be, a földbe fűmagot vetettek, amely egy idő múlva kihajtott és mindez gondos katonai őrizet mellett ment végbe. Hat hét elteltével a fakír élt és kilépett a koporsóból [...]

A fakír hosszú ideig készül erre a művészetre oly módon, hogy a nagy mértékletességből, amelyre a fakírok evés és ivás tekintetében amúgy is ügyelnek, fokozatosan mind nagyobb fokú koplalás lesz. Az eltemetetés előtt néhány napon át a fakír hashajtó szert vesz be, ezután csak egy kevés tejet iszik. Az eltemetetés napján a fakír tíz és egynéhány méter hosszú vászoncsíkkal takarítja ki a gyomrát oly módon,

hogy a csikot lassan lenyeli, és azután mindjárt kihúzza. Ezután bélbeöntéssel kitisztítja a belét. Miután mindezt elvégezte, lefekszik, viasszal betömi teste minden nyílását, nyelvét mélyen hátra húzza, karjait melle fölött keresztbe rakja és álomba merül. Ekkor lehet őt koporsóba fektetni s a földbe temetni. Hat hét múlva [...] a segédnek első gondja, hogy ujjával a fakír torkából előre húzza a nyelvét, majd az alvónak meleg borogatást raknak a fejére, eltávolítják a testnyílásokból a viaszt, kissé megdörgölik testét és a fakír lassan magához tér.^{xvii}

A másik zombie-gyártási megoldás az, hogy a fiatalon elhalt és eltemetett férfit ugyancsak néhány nap múlva kiszedik a sírjából, és a testet fekete mágiával „életre keltik”. Nem a szellemét, mert az súlyosan sérült, nem a lelkét, mert attól félnek, sőt azt a fekete mágiával elűzik és távol tartják, hanem csupán a test működőképességét „rendezik”. Egy erről szóló film tanúsága szerint, akár a Krisztus föltámasztotta Lázár esetében, a fiatalember bőrén már az oszlás nyomai is láthatóak voltak, és vizsgálata során kiderült, hogy testhőmérséklete alacsonyabb, mint a teljes értékű élő emberé, funkciói pedig ennek megfelelően lassúbbak.

Dr. Varró Vince, a szegedi Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem I. sz. Belgyógyászati Klinikájának ny. professzora, a hozzánk írt levelében a woodoo-halállal kapcsolatban így írt: *„Eddig úgy tudtam, hogy ez a kifejezés [ti. a woodoo-halál] a tetszhalál azon fajtáját jelöli, amikor – valamilyen növényi főzet hatására [tehát nem lelki ráhatással] – egy személy elveszti önazonosságát, s teljesen egy másik személy hatása és irányítása alá kerül; Haïtin ezzel rabszolgamunka végzését kényszerítik ki...”*^{xviii} A professzor úr itt a zombie-gyártásnak egy újabb, igen érdekes változatáról írt.

Az viszont az első két változatnál egyértelmű – talán a harmadik esetében, a bevitt mérég vagy következménye is okozhat ilyen –, hogy a test így, vagy úgy, de oxigénhiányos állapotba került. Az agysejtek súlyosan károsodtak, főleg az intellektuális homloki lebeny szürkeállománya, de ez a károsodás még nem terjedt le a kisagyra, agytörzsre, a mozgást, alapvető élettani működéseket biztosító agyközpontokra. Ennek következtében a zombie alkalmas bizonyos mechanikus munkák elvégzésére. Mint a hivatkozott filmek szakértőinek, így nekünk is alapos kételyünk van az egész *zombie-gyártással* kapcsolatban, de kultúrjelenségről lévén szó, létezését nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A zombie külső beavatkozás nélkül is „létrejöhet”, vagyis a halott magától is „föltámadhat”, és veszélyeztetheti az élőket. Az egyes kultúrák azzal nem foglalkoznak, hogy ez miként lehetséges. Viszont megkülönböztetést tesznek a test és lélek újra egyesülésével visszajárók; a csak testként vagy csak lélekként visszatérők között. Az utóbbiak az élők ellen is fordulhatnak, ezért valamiképpen közömbösíteni, lefoglalni vagy cselekedeteikben gátolni kell őket.

A halott lekötésére ismert eljárás a „dolgoztatása”. *„...koporsóba len- vagy komlómagot öntenek, amit a halottnak meg kell számlálnia; még 1612-ben is 15 véka lenmagot tettek a dániai királynő, Anna Katalin sírjába!”^{xix}*

Tanulmányunk számára ez az egész kérdéskör azért fontos, mert végül is, akármilyen mágiáról van szó, legyen az a test föltámasztása vagy félig halottá tétele, a transzcendens újraéledése kap hangsúlyt, hiszen így lehetséges lesz a tetemmel, vagy az élőholtal való további foglalatoság. Ha az illető csak tetszhalott volt, és ezt azzal is kinyilvánítja, hogy újraéledése után az élőket segíti, visszailleszkedik az ő világukba, akkor a közösség megnyugszik, és békén hagyja. Kínában *„A mennyei király udvarában a földi udvarokéhoz hasonlóan az élet ünnepekkkel telt. »Jártam a Magasságos Úr rezidenciájában, s felettébb tetszett ott nekem« – mesélte csaobeli Kien-ce 501-ben, miután felébredt ötnapos tetszhalott álmából.»^{xx}*

A kínai bürokrácia néha összetévesztette a neveket. *„Ezért aztán egy-egy hanyag írnok hibája miatt bizonyos személyeket, akiknek életfonala még nem szakadt meg, túl korán szólítanak a poklok bírósága elé, majd később visszaküldik őket az élők világába. Mások is megmenekülhetnek a halottak között tartózkodástól, ha életükben példás gyermeki tiszteletről tettek tanúbizonyságot, ha a buddhista szent szövegek idézésével érdemeket szereztek, vagy ismerik a hatásos varázsf formulákat. Ezzel magyarázzák a teljes letargia állapotát vagy a tetszhalált. Az életre kelt holtak alkalomadtán titokban bepillantottak azokba a listákba, amelyekben minden ember élete fel van jegyezve. Ily módon megtudhatták, hogy mennyi idejük van még hátra, s hogy mikor halnak meg rokonaik vagy barátaik. Olykor ismeretlen halottak megbízásából érintkezésbe léptek az elhunytak rokonaival, és az alvilági árnyak által adott felvilágosítások helytállóknak bizonyulnak.»^{xxi}*

A halott föltámasztására szinte minden kultúrában igény van, de ez nem zombiegyártást jelent, miként az alábbi eset is erről tanúskodik. Más kérdés, hogy a történetben szereplő kised megölése babonás félelem következménye volt, amely bizonyítja, hogy ebben a témakörben a misztikum lépten-nyomon tetten érhető. Az új-guineai Mizio-

völgyben „...egy asszony jött, karján halott kisgyermekével. A fehér ember csodatevő erejébe vetett jámbor hittelt kért bennünket, hogy gyermekét keltsük életre. Amikor a halál oka felől érdeklődtünk, kiderült: a férj megtiltotta az asszonynak, hogy szoptassa csecsemőjét, mert azt álmodta, hogy a gyermekből homlokán szarvat viselő szörnyeteg lesz.»^{xxii}.

A föltámadt és kísérteni vagy pusztítani visszajáró halott ellenség. Ide kívánczik egy érdekes történet Új-Guineából. „Meghalt Kafában egy ember, és **devéjébe** [koporsóféle] fektették. Jött egy varázsló, és mellette kívánta eltölteni az éjszakát, hogy némi **piripát** (hullanedvet) nyerjen [...], alighogy a varázsló éjszakai nyugovóra tért, először csattogó zajt hallott a devéből, s rögtön utána a fa nyikorgását, amiből arra következtetett, hogy a hulla felemelkedett. A varázsló egy közeli fa odvába menekült, s félelmében a köpenyét egy fatörzsön hagyta. A halott a köpenyt alvó férfinak nézte. Emberünk rejtkehelyéről látta, hogy a halott kimászik a koporsóból, vélt zsákmányára veti magát, és fogaival darabokra tépi a köpenyt.

Erre a varázsló lefutott a folyóhoz [...] a hulla pedig a sarkában nyargalt. A varázslónak mégis sikerült odaérnie a férfiházhoz, s miután a létra hat fokán két ugrással felszökött, bent a házban kimerülten rogyott le a földre. Csak hajszáj híján menekült meg, mert iszonyú üldözője is felugrott a létrán, és fogaival megragadta annak legfelső fokát, de ezzel aztán kiadta minden erejét, és lezuhant[...]

Reggel megtalálták a hullát ott, ahová esett. A létra legfelső foka kettétörött, s az egyik darabja olyan erősen állt a halott állkapcsában, hogy a falusiak nem is bírták kihúzni. Ezért mindkét oldalán levágták a végét, és visszavitték a hullát a koporsójába. És nehogy még egyszer kijöhessen belőle, sok tűzifát hordtak össze, és elégették.»^{xxiii}

A pápua hegyi törzseknél „A halottól való félelem miatt megkötözik a hullát, oly módon, hogy kezét a mellére teszik és térdét egészen az álláig felhúzzák. Ha földjeit nem is pusztítják el, kerülnek a halottasházhoz és elégetik az elhunyt alvógyékényét. Az »élő holttesttől« vagy a »visszajárótól« való félelem elsősorban a nők temetkezésénél jut nyíltan kifejezésre. A meghalt nőket azonnal eltemetik. A halottra gondosan köveket és fatuskókat raknak, hogy ne tudja otthonát ismét felkeresni, s ne zaklassa hozzátartozóit.»^{xxiv}.

A halottól való ősfélelem

A régészeti föltárások a paleolitikum végétől, a neolitikum kezdetétől, a népvándorlás évezredein át egészen napjainkig, megannyi különös szokásra derítettek fényt. Ezek

közül most a halottól való félelem különös megnyilvánulásából említünk néhány példát. Középpontjukban a bosszúálló holt áll, akit meg kell akadályozni abban, hogy visszajárjon kísérteni, ill. kárt tenni az élőkben. Ezért a tetemmel akár a szadisztikus jelzővel is illehető módszerekkel úgy bánnak el, mint a legalávalóbb élő bűnözővel. A különös hullagyalázásnak a következő fontosabb típusait említjük:

1. A tetemnek sírgödört ásnak, majd megcsonkítják. Ezután háromféle eljárást alkalmaznak:
 - a/ végtagjait, a kéz- és lábfejeket; más esetekben a fejet is levágják, majd a sír egyik végébe, többnyire a lábához rakják,
 - b/ a levágott végtagokat külön sírgödörbe helyezik el,
 - c/ csak a levágott fejet helyezik el külön, és hatalmas köveket hordanak rá, hogy a fejben lévő szellem ki ne jöhessen. Más esetekben a fejet barlangokba zárják. Angliában, a Stonehenge-től mintegy 30 km-re lévő, érintetlen *megalitikus* temetkezésnél a kővel kirakott hatalmas sírkamrában jóval több koponyát találtak, mint teljes csontvázat.
2. A sírba helyezett tetemet nem csonkítják meg, hanem jókora köveket, faderekekát hordanak a hantjára.
3. A tetemnek nem ásnak gödrot, hanem a föld felszínén hagyják, és itt rakják tele kövekkel.
4. A sírgödörbe fektetett tetem szívét egy lándzsával átdöfik. Mellkasába nyilakat lőnek, ill. egy kihegyezett karót vernek, és ezzel mintegy „odaszögeznek” a földhöz. (Ez utóbbit gyakran alkalmazták a középkorban, a kivégzett boszorkányok, gyermekgyilkosok tetemére rótt büntetésként.)
5. A tetemet összekötözik. Végtagjait erős kötéllel a törzséhez rögzítik, hogy a sírjából ne tudja magát kikaparni, és visszajönni zombie-ként az élöket pusztítani. (Az 1989-es román forradalom alatt, a temesvári megkínzottak testét szöges dróttal tekerték szorosan körül.)
6. A sírba arccal lefelé fektetik, arra számítva, hogy a tetemből a lélek a szájon keresztül jut ki, és ha a föld közepe felé néz, akkor arra száll, tehát az alvilágba jut, míg ha a szája fölfelé van, lelke kiszállva a sírból az élők közé kerül.
7. Az 1956-os magyar forradalom eseményeiben jeles szerepet játszó, kivégzett emberek tetemeinél, mint azt a pesti köztemető 301-es parcellájának föltárása mutatta, a két utóbbi eljárást együttesen alkalmazták. A tetemeket

dróttal erősen összekötözték, majd arccal lefelé gyömöszölték a szabálytalanul szűk *sírlyukak*ba.

Különös jelenségről van szó. Mint azt a történészek megállapították, ez utóbbi temetési módot az orosz cárok korában a nagy bűnöket elkövető, kivégzett rabok esetében alkalmazták. Azért választották ezt a temetési módot, mert babonás vallási hiedelem szerint, a gonosz szelleme így nem térhet többé vissza az élöket megrontani. Az a kommunizmus, amelyik ateizmust hirdetett, a forradalmi szellem teljes és biztos elpusztítása érdekében mégis primitív babonás hitben gyökerező temetkezési szokást alkalmazott. Ennek az ideológiának itt érhető tetten a valódi szellemi kultúrszintje.

Visszatérve az ősidőkhöz, kiderül, hogy a halottól való babonás félelem olykor abban nyilvánult meg, hogy a tetemet élőnek tekintették, ill. igyekeztek a halállal járó oszlást elfödni, és a testnek az élőkre jellemző vonásokat tulajdonítottak. Ezzel valószínűleg azt kívánták a tetem tudomására hozni, hogy ő nem halott, tehát fölösleges neki visszajárni.

„A halálhoz fűződő ritualizált viszony legkorábbi bizonyítékai a dél-franciaországi, a középső kőkorszakból származó sírleletek. A csontvázak egy része zsugorított helyzetű (Le Moustier, La Chapelle-aux-Saints), a többi nyújtott (La Ferrassie) [...] La Ferrassie-ban a sírban fekete és vörös festéknyomokat találtak. Néhány helyen kőeszköz és állatcsont mellékleteket raktak a halott mellé [...] E leletek arra utalnak, hogy mintegy 50 000 évvel ezelőtt a moustieri kultúrához tartozó ember rendelkezhetett lélekképzetekkel. Az elhunyt mellé helyezett tárgyakat minden bizonnyal »túlvilági« használatra szánták.»^{xxv}

K. Birket-Smith erről a témáról így írt: *„A halott eltemetése, bár inkább alkalomszerűen, kétségtelenül már az alsó paleolitikumban (moustieri kultúra) megvolt Európában [...] A holttestet rendszerint oldalán, az alvó ember testtartásának megfelelően helyezik el, kissé felhúzott lábakkal. Az élet illúziójának fenntartására irányuló törekvés még világosabbá válik akkor, amikor a halottat ülő helyzetben földelik el. Ez a gyakorlat azonban valószínűleg jóval későbbi, mint a fekvő helyzetben történő elföldelés...»^{xxvi}.*

A földbe való temetkezés több kultúrában ellenérzést keltett, mások viszont kimondottan vágytak vissza az anyaföldre. A földdel való kapcsolatban a paraszttársadalmaknak a *Földanya* kultusza nyilvánul meg. *„A sír a halott otthona, és ezért idővel olyan célszerűen rendezik be, amennyire csak lehetséges. A jégkor végéről származó leletek azt mutatják, hogy a településen belül temetkeztek, a lakhely közelében*

vagy közvetlenül alatta [...] ha ezt a temetési módot később abbahagyták, sokszor kis házat építenek a sírra [...] Talán még régibb az az eljárás, amellyel annak megakadályozására törekszenek, hogy a föld túlságosan súlyos legyen a halott számára. Ezért a holttestet a sír oldalába külön e célból vájt üregbe helyezik (»fülkés sír«)...^{xxvii}

A Földanya kultusszal hozható összefüggésbe az indiai khondok törzs szokása is, amelyben a termékenység biztosítása érdekében mutatnak be emberáldozatot a föld-istennőnek fiatal, hibátlan emberek személyében. „Miután a legborzalmasabb módon megölték őket, testük darabjait a földeken temették el.”^{xxviii}

A neolitikum Japánjában nemcsak a zsugorított vagy embrionális testtartású temetkezés volt ismert, de „A csontleletekből kitűnik, hogy [...] vörös festékekkel színezték az arcot és a testet.”^{xxix}. Az okker, máshol sárga agyagból készült földfesték használata minden lakott kontinensen ismert volt, a törzsi kultúrákban szinte napjainkig használták. Ez az élet színe.

A régészeti leletekkel kapcsolatban azonban Vörös Gabriella^{xxx} óvatosságra int. Levelét idézzük: „Egy-egy nép vagy kultúra, népcsoport temetkezési szokásai jellemzőek egy közösségre. Akár hamvasztott, akár a fára rakta ki a halottait, hogy ragadozó madarak elvégezzék a többit... Az az izgalmas, ha valakit NEM a közösség szokásai szerint helyeznek földbe, urnába, barlangba, vízbe stb.”^{xxxi}

A rendellenes temetkezési szokások okait szívesen kutatja a régész is. Pl. kedvenceimről, a szarmatákról^{xxxii} kiderült, hogy összekötözve, a temetőtől távol (Szeged–Algyő) kizárólag CSAK NŐKET temettek el. Hát persze, hogy boszorkánynak^{xxxiii} tartja őket a tudomány! A honfoglalóknál is van hasra fordított, zsugorított csontváz, az Árpád-korban is.

Egy dologra érdemes azonban odafigyelni. A régi publikációkban gyakran előfordulnak különös halálnemek és egyebek, Párducz Mihálynál is sokszor. Ezekről később kiderült, hogy egyszerűen RABLOTT volt a sír, és nem vágták le se a fejét, se a lábát az illetőnek, nem ülve, guggolva vagy állva temették el szegényt. CSAK kirabolták [a sírt]. Hogy kik és miért? A legritkább esetben derül ki, minden ilyen temetőt ill. sírt külön-külön meg kellene vizsgálni.”.

Néhány érdekes további példát említünk a zombie-tól, ill. a visszajáró lélektől, halottól való félelemre, és a kísértésük, kártevésük megelőzésére. Folytatjuk mindjárt az időben legtávolabbiaként meghatározott, dokumentált régészeti lelet leírásával, amely szintén Vörös Gabriella nevéhez fűződik. A szegvári szarmataleletről többek között ezeket írta:

„A lelőhely kapcsán elsősorban két temetkezési szokással kívánok foglalkozni. Az egyik érdekes jelensége a temetőrészletnek, hogy az 1. sírban nyugvó elhunyt lábait a bal oldalon enyhén felhúzza, behajlítva találták. Mivel a szarmatáknál a Kárpát-medencében a háton fekvő, nyújtott helyzet az általános, ezért az említett sírban tapasztalt fektetés eseteit Kulcsár Valéria^{xxxiv} gyűjtötte össze és dolgozta fel, különbséget téve a zsugorított és a feltámasztott lábbal eltemetett halottak között. A szegvári 1. sírt az utóbbiak közé sorolta. A rítus aránylag ritka, 17 lelőhelyen fordul elő a közel kétszáz közül. A szerző véleménye szerint az ily módon való elhantolásnak két oka lehet: vagy boszorkányok voltak, vagy pedig egy archaikus temetkezési mód őrződött meg, esetleg etnikai keveredéssel párosulva.

Zsugorított csontvázak^{xxxv} avar, honfoglalás és Árpád-kori temetőkből is előkerülnek szórványosan, előfordulásuk aránya hasonló, mint a szarmata korban. Ezek értelmezésénél – elsősorban az Árpád-kori esetekre vonatkoztatva, az antropológia és a források adatait felhasználva – jutott arra a következtetésre Szabó János Győző, hogy az összekötözött, gyakran elkülönített, a temető szélén elhantolt halottak boszorkányok, ördögösök voltak.^{xxxvi}

A továbbiakban azt írta, hogy „Jelenleg nem dönthető el, hogy a szarmatáknál milyen gondolati, hiedelmi oka lehet e ritkán feltűnő jelenségnek. A boszorkányság ma ismert fogalma új képződmény, és különösen eredetét ismerve, nem alkalmazható egy egészen más gyökerű, és más földrajzi-történeti körülmények között kialakult kultúrára[...]

A problémakörhöz az algyői temető megfigyelései egyedülálló adalékkal szolgálnak. Igaz ugyan, hogy csak erre az egy esetre vonatkozóan, de a jelenség gondolati háttéréhez valamilyen támpontot mégis jelentenek.^{xxxvii} A temető 81. sírjában egy középkorú nő nyugodott, lábai térdben enyhén be voltak hajlítva, jobb oldalán feküdt. A lábak helyzete egyezett a szegvári 1. sírban megfigyeltekkel. A többi sírral egy csoportban bontottuk ki – mint a szegvári 1. sírt –, 2-3 méterrel arrébb mindkét oldalán újabb sírokat találtunk. A másik, rendellenesen eltemetett csontvázat ezzel szemben a temető tömbjétől 45 méterre bontottuk ki. A 76. sírban nyugvó idős asszonynak a lábait szinte gúzsba kötötték. Ugyanakkor azonban kivarrott aljú ruházata, nyaklánc és **fíbulája** [ruhacsatja], valamint apró edénykéje a temető többi sírjának megfelelő, ahhoz hasonlatos gondoskodást tükrözött.

A temető közösségétől való elkülönítése, és összekötözése egymást erősítő, azonos gondolati háttérrel sejtet. Mivel ennek okát, tartalmát illetően semmilyen megfogható, egyértelműen értelmezhető adatunk nincs, ezért ennek hiányában nem tartom értelmét találgatásokba, feltételezésekbe bocsátkozni.^{xxxviii}. Az összehasonlító néprajzi adatok alapján viszont föltételezhetjük, hogy a boszorkányhalott ártó szellemét, esetleg élőhalottként való visszatérését igyekeztek elkerülni.

Időben és térben nagyot ugorva, vizsgáljunk további példákat, amelyek szintén a halott visszajövetelének gátolásáról tanúskodnak. Ezek a néprajzi, kultúranropológiai példák azért nagyon fontosak, mert támpontot is nyújtanak ahhoz, hogyan mehetett végbe az évezredekkel ezelőtt élt népeknél az a fajta temetési rítus, amely a visszajáró szellemtől való félelemből adódóan a halott zaklatásával járó elképesztő szertartások véghezvitelét eredményezte.

Az ókori Kínában úgy hitték, hogy az embernek több lelke is van. Az egyik a *p'o*, amely a tetemmel marad, míg a *hun* fölszáll az égbe. *„A p'o a holtest mellett maradt a sírban, és az áldozatokból táplálkozott. Ha az áldozatok elmaradtak, kiéhezethettségében veszedelmessé válhatott. Ilyenkor tért vissza élők közé, és hazajáró lélek, kui lett belőle.*^{xxxix}

Új-Guineában a Laiagam-völgyben az *engáknál* egy olyan temetést írt le Jens Bjerre, ahol a halott kunyhójában nemzetségének ötven tagja zsúfolódott össze. *„A halottat már egy vízszintes deszkára kötözték, amelyet két cölöp támasztott alá. Így kívánták megakadályozni, hogy a halott szelleme elhagyja testét, és a lakóhelyen kísértsen[...]*

Az összegyűlt férfiak közül a legtöbben sárga agyaggal kenték be magukat^{xl}, és bizonyos időközökben kiáltozva szaladtak a holtest körül. A kunyhó előtt egy tucat asszony ült, és kórusban jajveszékelt...”

A varázsló *„Nagy nyaláb vékonyabb és vastagabb vesszőt és ágat tartott a kezében, és szorosán a holtest mellé állva, szelleműző igéket mormolt [...] a holtest megmozdításának idejére csöndet kívánt, mert különben – mint figyelmeztetett – a rossz szellem elhagyja a tetemet, és a hozzátartozók egyikében keres menedéket.*

[...]a férfiak a holtestet körülvevő tér négy sarkában a földbe szúrták a botokat. (Ezek a mágikus erejű botok feltehetően arra szolgáltak, hogy megakadályozzák, a rossz szellemet a holtest elhagyásában.) Miután ez megtörtént, a férfiak a holtest alatt levelekkel és vesszőkkel felkaparták a földet. Ekkor Akari négy másik férfinak adott jelt, hogy a holtestet emeljék le a deszkáról, és vigyék el. Mialatt ezek a halottal

foglalatoskodtak, az első négy férfi – mindegyik egy nyaláb bottal a kezében – elfutott egy darabon lefelé a völgyben, és egymástól mintegy ötven méternyi távolságra a földbe szúrtak két-két botot, hogy megjelöljék az utat, amelyen a halottat kell vinni. A letaglózott disznót ott hagyták, ahol volt, az élő pedig a halottvivők után hajtották[...]

Mire a menet a völgy mélyén futó folyóhoz ért, a férfiak ott lent már elkészítették a gátat, elvezették a vizet, és a száraz folyómederben megásták a sírt. A varázsló megparancsolta, hogy a holttestet vigyék a sírhoz, és különös beszédmódján megint néhány varázsigét mormolt, mintha a halott szelleméhez szólna. Azután jelt adott, hogy a holttestet tegyék ülő helyzetben a sírba, arcát egy kissé felfelé fordítva. Majd teljes csendet parancsolt.

[...]Akari fogott két kis hegyes karót, és belesúrta az élő disznó orrlyukaiba, mialatt két férfi leszorította az állatot. Azután bunkót ragadva, egyetlen csapással szétzúzta a koponyáját, és úgy tartotta a disznót, hogy orrából a vér a halott szemébe csepegjen. (Nyilvánvalóan úgy vélték, a rossz szellem csak a szemén keresztül távozhat Kajienda testéből, hogy valaki mást találjon, akit hatalmába keríthet. De ha lepecsételik a halott szemét, nincs menekvés a rossz szellem számára.) Végül a varázsló elővett két nyilat, és hegyükkel pontosan a halott két szeme fölött tartotta őket mindaddig, míg a sírt annyira feltöltötték, hogy a nyilak ugyanabban a helyzetben maradtak. Ezáltal a rossz szellem útját véglegesen elzárták[...]

Mihelyt a sírt feltöltötték, és köveket helyeztek rá, Akari jelt adott a gát lerombolására. Csak amikor a gyászolók látták, hogy a sírt elborítja a víz, tört meg a nyomasztó csend, és engedett fel a feszült légkör...^{»xli}

A pápua „...Kawai-szigetiek hisznek a halottak továbbélésében. A hátramaradottak a sír elé kis kunyhót emelnek és ebben hetekig tüzet égetnek. Egy oszlopra ételt tesznek, és a halott személyes holmiját is ide akasztják fel [...] A közösség számára mindenesetre addig létezik, ameddig emlékeznek rá. Az »élő holttestnek« ebben az elképzelésében még van bizonyos kapcsolat a fizikai test és a »szellemi test« között.^{»xlii}

C. Lévi-Strauss írta: „Egyes társadalmak pihenni hagyják halottaikat; ezek viszont időnkénti tiszteletadás fejében tartózkodnak tőle, hogy zavarják az élőket...^{»xliii}

„...az ausztráliaiak a holttest elégetésével, tehát a halott teljes megsemmisítésével az elhunyt visszatérését akarják megakadályozni. Mivel az elköltözöttel nem kívánnak semmiféle kapcsolatot, szétrombolják kunyhóját is, majd menekülésszerűen elhagyják a táborn. A halottól való félelemre vezethető vissza részben

a sokkal gyakoribb földbe való temetés is. Az Eyre-tónál élő dierik és a szomszédos törzsek a sírra fatörzset és bokrokat tesznek. Itt is arra gondolhatunk, hogy ezzel az eljárással a halott visszatérésének megakadályozására törekednek.^{xxliv}

A. P. Elkin írta Ausztrália őslakosairól: a tetemet „...néhány rítusban súllyal nyomatják le vagy összekötözik, vagy a lábait eltörik, hogy ne tudjon bolyongani.”^{xxlv}.

A halott még „él”

A legtöbb társadalom hiedelemvilágában a halott még élőnek tekinthető, aki ugyan többé nem mozdul, nem beszél, de miután mindent hall ill. lát, a lelke sem költözött el, jelen van a csoportban, és befolyásolni képes annak életét. Az ilyen „élőhalott” mindig a félelem és állandó rettegés egyik forrása. Ártó tevékenységét úgy lehet kikerülni, ha a tetemet teljesen elpusztítják vagy élőként kiszolgálják, teljesítve az élő test vágyait.

Kínában „*A halottbúcsúztatás, a siratás, a látogatások és a részvétnyilvánítások meglehetősen sokáig tartottak, néha több héten át. Ez alatt az idő alatt a koporsó mindvégig a házban volt, jól látható helyen, s a házbeliek egész életrendje úgy alakult, hogy a halott minél jobban érezze magát. Míg a testet el nem temették, a halottat a hagyományok szerint még mindig élőnek tekintették: etették-itatták, megadták neki a tiszteletet, és minden módon igyekeztek kedvében járni. Úgy gondolták, hogy ez alatt az idő alatt a holttest még képes mindent érzékelni s minden földi dologról tudomást szerezni.*”^{xxlvi}.

H. Maspero írta: „*Ha a család őseinek nem volt templomuk, rögtönzött oltárt emeltek a ház nagytermében, és oda állították fel az elhunyt tábláját; egyik unokája töltötte be a Holttest szerepét, s a szertartás majdnem úgy zajlott le, mint a királyi udvarban, azzal a különbséggel, hogy jóval kevesebb bort és ételt kínálnak fel; ugyanúgy az egész család közös étkezésével fejeződött be, utána pedig a Holttest kijelentette, hogy jóllakott, elégedett s visszavonult.*”^{xxlvii}.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a „Holttestet” nagy kezdőbetűvel írták, és valamelyik családtagjának meg kellett személyesíteni. Erre egy magyarázat: „*A Holttestek, az ősök megszemélyesítőinek kiválasztását jóslás útján az ősök [tehát az elhunytak] erősítették meg, s ugyanúgy meg kellett tisztulniuk, mint az áldozatot bemutatónak.*”^{xxlviii}.

Kínában bizonyos korokban kivégezték azt, aki temetésük után a halottak nyugalmát – mintha azok még mindig élnének – megbolygatta. „*A sírok feltárása, mivel megzavarja a természetet és a halottat, különösen szentségtörő cselekedet.*”^{xxlix}

Az ülő és a zsugorított temetkezési mód is azt jelzi, hogy az eltemetett „még él”, csupán alszik, vagy egy másik megjelenési formát mutat. Ezért is helyezték nyugalomba a halottat ülő, fekvő, vagy embrionális testhelyzetben. A jelenség nemcsak régészeti föltárásokból ismerhető meg, hisz pl. Tibetben még napjainkban is ismert földbetemetkezési gyakorlat. *„A tibeti buddhista embert ritkán temették földbe, ezt sokan bűnös dolognak tartották [...] ha egyes vidékeken és egyes esetekben mégis előfordult ez a temetkezési mód, a halottat ülő pózba hajtották oly módon, hogy karjaival szorosan átfogja a térdét és a fejet is a térdeire fektesse. Azután régi ruhába csavarták és nem túl mély gödörbe helyezték, amely fölé csörtent formázó halmocskát emeltek.”^l*

Melanézia egyes szigetein némiképpen más a helyzet, hiszen a halottat itt is lehet háborgatni, csak a családjának nem. *„Az elhunyt rokonai tabu alá esnek: távol kell tartaniuk magukat a holttesttől. Nem szabad sem megmosniuk, sem feldíszíteniük, sem simogatniuk, sem eltemetniük; ha ugyanis megérintik, vagy közel jönnek hozzá, a tetemből áradó káros hatás támadja meg őket, betegségüket és halálukat okozza. Ezt a hatást úgy képzelik el, mint egy anyagi kigőzölgést, mely a holttestből kiáradva beszennyezi a levegőt. Neve **bwaulo**...”^{li}* Ebben a materialista szemléletben tehát a *mana* nem szerepel, a tetem a maga módján igyekszik „védekezni” a háborgatás ellen.

A. P. Elkint idézzük: *„...a szellem a holttestet vagy annak részeit még mindig »élettel tölti meg«, ellenőrzése alatt tartja és esetleg felhasználja [...] Tulajdonképpen a lélek nem hagyja el véglegesen a holttestet, és nem megy el a halottak otthonába...”^{lii}*

Így marad a tetem „személyiség”. *„...az ősök tiszteletének egyes változataiban, Kínában vagy Afrikában, a holtak megtartják a személyiségüket, de csak néhány nemzedéken át...”^{liii}* Ezért váltak pl. a neolitikumban az egykori falu előljárói, a törzs ősei arc nélküli, maszkot viselő, trónon ülő „istennekké”, mint amilyenek a Csongrád megyei Szegvár-Tűzkövesen, vagy a vásárhelyi Kőkénydombon megtalált, agyagból készült *idolok*.

K. Birket-Smith azt írta, hogy a természeti népek egy része bár retteg a haláltól és a tetemtől, az olyan nagy mértékben nem befolyásolja őket, mint ahogy a földműves kultúrákban tapasztalható.^{liv}

Azért, hogy a halott bosszút ne álljon, vissza ne térjen kísérteni, temetése előtt a tetemet a hajlékból *„...nem a szokásos bejáraton, hanem a falon vágott lyukon keresztül, hátrafelé, sátorlap alatt stb. viszik ki.”^{lv}*

Arra is vannak példák, hogy az „élőhalott”-al megbarátkoznak, lelküket szabadon hagyják sírjukból ki- és bejárni. Ezzel a szabadsággal biztosítják jóindulatukat. H. Damm Ausztráliából említi, hogy *„A sírokat, melyeknek olykor oldalfülkéje is van, ágakkal meg füvekkel takarják be. A sírhely fölé rendszerint kisebb-nagyobb dombot emelnek. Előszeretettel hagynak benne nyílásokat, hogy a halott szelleme tetszés szerint röppenhessen ki nyugvóhelyéről és térhessen vissza.”^{lvi}*

Ilyen „léleklyukkal” még ma is gyakran találkozhatunk Görögország falusi temetőiben, ahol a betonlapokkal lezárt sírok tetején kis lyukat hagynak, föléje műköből öntött, sokszor az ókori agyagedények formáit megtartó, aljatlan amforákat, vázákat állítanak. A halott lelke, vagy szelleme ezen keresztül közlekedik. A sírt látogató hozzátartozók így tudnak elhalt szeretteikkel kapcsolatot teremteni. (Erre, és a tetem halotti életének fölkészítésére a továbbiakban még külön fejezetben visszatérünk.)

Kunt Ernő írta: *„Aki meghalt, az már az élők számára idegen, ellenőrizhetetlen erők hatalma alá kerül, s kiszámíthatatlanná válik maga is. Az élők soha nem tudhatják – tanúsítják a szokások –, hogy mi módon, milyen szándékkal avatkoznak bele sorsukba az ősök a »másik világról«. Így érthetjük meg a gondoskodó – engesztelő célzatú, illetve a védekező – elhárító motívumok együttes jelenlétét a temetkezési rítusokban.”^{lvii}*

A vallási elképzelés egy máig tisztázatlan sírlelete a *totonak* indiánok által használt, a sírokból előkerült *kőjármok*. *„Ezek a különös jármok rendszerint U alakúak, hosszúságuk eléri a fél métert, szélességük a 30 cm-t. E totonak jármok rendeltetéséről még nem alakult ki egységes vélemény az amerikanisták körében. Egyesek úgy vélik, hogy ezekbe a jármokba a holttesteket szorították be, hogy a megboldogult »helyes irányban« feküdjön.”* Ez a „helyes irány”, mint az arccal lefelé temetett emberek esetében, mindig a holtak korlátozását jelenti. A korlátozás azért születik meg, mert valami kellemetlen lenne az élők számára, amit a halott szabadon hagyva elkövethet. *„Egy másik elfogadhatóbb magyarázat azt mondja, hogy a totonak szertartásmesterek ezekbe a jármokba rögzítették az áldozatra szánt embereket. A járom összeszorította az áldozatok nyakát, s így megakadályozta őket abban, hogy a szertartásnál mozoghassanak.”^{lviii}* Ebben az esetben a korlátozás már az élet befejeződése előtti rövid időszakaszra is kiterjedt.

Magyarországon *„...abban a helyiségben, amelyben a halott ki volt terítve, a koporsót tartó székeket felborogatják, vagy a vetett ágat összedöntik, fazekakat, tálakat*

törnek (pl. Feketelak, Mezőség), nehogy a halott lelke ottmaradjon, s így hagyják, amíg a temetőből vissza nem térnek.^{„lix}

„Nyugat-magyarországi adatok szerint a férj halála esetén nem bontják el a halotti ágyat, hanem a temetés utáni éjszakán az özvegynek abban kell aludnia, hogy megláthassa a férjét álmában.^{„lx}

„A frissen szabadult lélek estig marad csak a temetőben. Éjszaka hazalátogatott, ahogy országszerte mondják: megköszöni a szállást. Ezért már a torban is több helyen felhagynak számára egy helyet, s terítenek is neki.^{„lxi}

Végül: „A halott anya visszajár gondját viselni árváinak, vagy hajukat fésülgetni. Az élőkhöz rossz szándékkal van a kísértet, amely valamilyen **nagy bűnös halott**.^{„lxii}

*

A továbbiakban kontinensek, népek, eljárások és korok szerint igyekszünk bemutatni a tetemmel való foglalatosság különös szokásait. Válogatásunk közel sem teljes, de azok számára figyelemfölvívó, akik e témával részletesebben kívánnak foglalkozni. Itt szeretnénk arra is utalni, hogy senki se gondolja, hogy egyik-másik szokás már csak történelmi emlék, és a civilizáció terjedésével, a „fölvilágosodottsággal” kiveszett. Belső készletként, egymással nem érintkező korokban és kultúrákban is elszórt jelenségként, de minduntalan újra jelentkezhethet. Ilyen például a tetem fölkészítése a túlvilági útra, a múmiakészítés, a kannibalizmus, és a már említett hamvasztás szokása is.

III.

A TETEM ELŐKÉSZÍTÉSE A TÚLVILÁGRA ÉS A TEMETÉSRE; A HALOTTRÓL VALÓ TOVÁBBI GONDOSKODÁS

Bevezető

Az ember akár hisz a túlvilágban, akár nem, a hagyományos társadalmakban halottjáról gondoskodni kíván, és azt igyekszik fölkészíteni a halotti létre. Ez az ellátás kettős. A testet és/vagy a lelket, tehát egyiket vagy mindkettőt szolgálja. Egy társadalom rituáléi, halotti, temetési szokásai minél inkább „fejlettebbnek” mondhatók, annál gazdagabb a tetem fölkészítésének aktusa, mely során egyre jobban tekintetbe veszik mind a test, mind a lélek számára megadható lehetőségeket és figyelmességeket. Néha a tetemmel

való foglalatosság és a temetés csak indokul szolgál arra, hogy a halott hozzátartozóinak megkönnyíthessék a gyász földolgozását. Ez alól a mai, európai gyökerű kultúrával rendelkező, mind inkább materiális szemlélet felé hajló társadalmak sem kivételek. Ritka az a temetés, ahol a még temetetlen holttest mellett ne mondana valaki valamilyen megemlékezést. Ahol nem a pap vezeti a halotti szertartást, ott helyettesíti a világi előljáró, a főnök, egy munkatárs, vagy éppen az erre szakosodott hivatal dolgozója, aki megannyi irodalmi idézettel fűszerezett sztereotip szövegében a halott jó tulajdonságait dicséri. A szöveg ritkán változik, minden társadalmi osztály halottaira van egy séma, melyet csak be kell helyettesíteni a megfelelő névvel és dátumokkal. Néha előfordul tévedés; a koporsó körül állók azt is tudják, hogy az elhunytat nem illetik meg a dicséretetek, ennek ellenére a halott *verbális zaklatása* változatlanul zajlik, a hozzátartozók siránkozásával kísérvé.

Az emberi lélek nem nyugszik bele a halálba, és ez addig így természetes, amíg számára lelki fogódzót jelent mindaz a pótcselekvés, amellyel a gyászt enyhíteni igyekszik. A tetemet mosogatja, öltözteti, borotválja, kifesti, földiszíti, használati tárgyainak ellátja, mutogatja, siratja, szavakkal zaklatja, máskor táncol, énekel, ünnepli, betakarja, különféle tartóba teszi – ez gyakran közlekedési eszköz: csónak, szán vagy kocsik –, a temetése után még évek múlva is dárídózik körülötte, csak éppen a nyugalomát nem biztosítja. A halott körül ezek közül sok mindent még akkor is elvégeztet, ha lelkileg már régen nem kötődik hozzá; annak halála közömbösen érinti, esetleg már várta azt. A látszatot biztosítani szükséges*, ezért a társadalmi megfelelés érdekében el kell „játszani” a hagyományos szerepet, és a tetemet zaklatni kell.

„Az egész temetési rítusnak a holttest a passzív főszereplője. Körülötte, mintegy számára táncolnak, zenélnek, szórakoztatására adják elő (pl. Indonéziában) a halotti színjátékokat, illetve (magyarországi cigányoknál) a hosszú meséket. Az élők gyakran a halott fülébe kiáltják a korábban elhunyt hozzátartozók számára szóló üzeneteket.”^{xiii}

Amerika

Történelmi civilizációk

A mai mexikóiak így látják el a halottaikat a túlvilági „hosszú útra”: *„A ravatalon nemcsak gyertya és virág, hanem útravaló, étel, ital is van. A halott lábára jó erős*

* A tisztes temetés megadásának kötelezettsége az életben maradtak lelkiismeretének megnyugtatójának is szolgálja. (A szerk.)

pálmaszandált húznak, hogy hosszú vándorlása alatt a kaktusz tövisei, a magüi tűhegyes levelei fel ne sebezzék. Néhány szem fekete babot, kukoricát és tűzszerszámot tesznek melléje, hogy új otthonában ültetni és főzni tudjon.”^{lxiv}.

Halottaikat a templomba, temetőbe menet *tagéteszszirmokat* hintve kísérik. A holttestet a temetés után nem bolygatják ugyan többé, de a halottal való foglalatosságról nem tudnak lemondani, így a tetem helyett a lelkét kívánják visszahozni, és a tetet helyettesítő szuvenir tárgyakkal bíbelődnek. Úgy érzik, hogy elhaltjaiknak még mindig szükséges az élőköt megillető ellátás. Halottak napján kimennek a temetőbe. Ételt, italt, a gyereksírokra csokoládét és játékot raknak. Éjszaka a temetőben, a sírok körül hálnak, imádkoznak és az éjszaka hidegét szeszivással enyhítik.^{lxv}

„...hangos, kérő szóval invitálják az eltávozottakat, hogy jöjjenek együtt enni, inni, ünnepelni. Azt mondják, érzik, hogy ilyenkor valóban köztük vannak, s elégedettek, hogy együtt a család [...] Halottaik fogadására otthon színes, díszes házioltárt állítanak.” A házioltárra is ajándékok, élelem, ital, ruha, virág és sok gyertya kerül, *„...hogy a halottak a házat hamar megtalálják. Egyszóval mindent elkövetnek, hogy a túlvilágról hazalátogatók kellemesen töltsék családjuk körében ezeket a napokat. S ha itt az idő, jóllakottan, tiszta ruhában, elégedetten térjenek újra vissza a másvilágba.”* Vagyis a lélek itt már újra „megtestesül”, és élőként viselkedik, mert a testét kiszolgálják. A gondoskodást, ellátást képtelenek abbahagyni.^{lxvi}

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Törzsi kultúrák

Ausztráliában a verbális tetemzaklatás egyik módja a hangoskodás. *„Az elhalt rokonai és törzsbeli barátai gátlástalanul átadják magukat fájdalomuknak. Hangos siránkozás tölti meg a tábort. Asszonyok és férfiak vetik magukat a halottra, miközben kőkésekkel és hegyes botokkal mély sebeket ejtenek magukon. Meghemperegnek a hamuban, és fehér agyaggal mázolják be magukat, kísértetiesen hátborzongató hatást keltve.*”^{lxvii}

A tetem eltemetése előtt Ausztráliában a halottat „megvallatják”, hogy kiderüljön, ki ölte meg? Az egyik északnyugat-auztráliai törzsnél *„...a halott haját húzkodják, és minden húzásakor megemlítik egy lokális nemzetség nevét. Amelyik csoport nevének az említésekor a haj kitépődik, az a bűnös a halálban.”* Egy másik módszer Dampier-földről: *„A halott haját összefonják, és feltekerik egy orsóra, amelyet egy csoport férfi titkos helyre visz. Egy férfi megrántja a hajfonat végét, a haj lecsavarodik az orsóról, és az a földre esik.*”^{lxviii}.

Több törzsnél magát a hullát kérdezik meg gyilkosa felől: „...az elhunytat három olyan ember fejére helyezték, akik megfelelő rokonságban voltak vele.” A vizsgálat vezetője rítusvégzés közben a tetemnek föltette a kérdést, hogy merről jött a gyilkos. „A megfelelő hely említésekor a szellem leugrasztotta a hullát az őt tartó férfiak fejéről[...]

A vizsgálat egy másik módja, amikor az elhunyt belső szervein keresik az áruló nyomot. Néha a test felboncolása nemcsak a vizsgálat céljait szolgálja, hanem egyben készülődés is egy későbbi rítusra. A Tully folyó alsó folyása mentén a holttestet több napig temetetlenül hagyták, míg fel nem puffadt. Ekkor a gyomrot a hason ejtett gondos vágással eltávolították, és megtalálták benne azt a »valamit«, ami az elhunyt halálát okozta. Régebben a Murray folyó alsó folyása mentén az orvosságos-ember felnyitotta a hasat, és kihúzta belőle a beleket és a hashártyát, hogy megvizsgálja [...] A cseplesz egy részét kivették, a belsősegeket pedig egy-két marok zöld levéllel visszatették a helyükre, majd a testet összekötötték és eltemették. ^{”lxix}

Az ungarinyin törzsnél, „Ha az elhunyt csak néhány éves kisgyermek, szorosan fakéregbe csavarják. Anyja néhány hónapig magával hordja, majd egy sziklaiüregbe teszik. ^{”lxx}

„A **jimarok** Új-Guinea északi részén, a Sepik egyik mellékfolyója, a Korowori mellékén élnek[...]

Ha egy jimar meghal, a halálesetet a család rangos siratása adja tudtul a falunak. A siratás a halálesetet követő éjszakán át tart. Ez idő alatt a feldíszített tetem a lakóházban fekszik. A temetés másnap reggel történik – ekkor helyezik el a testet a háztól nem messze ásott sírba (ill. az állványra). ^{”lxxi}

A pápuáknál „A halottakat a rokonok megmossák, kókuszolajjal bekenik és kifestik. Kagyló- és csigaházból, kutya- és vadkanfogból fűzött értékes díszláncokat akasztanak a nyakába, majd többnyire egy székszerű alkotmányra ültetve a szabadban közszemlére teszik ki [...] Amikor besötétedik, a halottat visszaviszik a házba, ott leveszik róla az ékszereket és szétosztják a legközelebbi rokonok között. Ezután a temetésre készülődnek. Gyakran gyékénybe burkolják a holttestet; a koporsószerű tartót, mely a Huon-öböl vidékén a bukauknál az elhunyt konyhájának deszkáiból készült, csak kevés helyen ismerik. ^{”lxxii}

Új-Guineában elhalálozás esetén „Rendszerint alaposan megvizsgálják a halottat. Ha a test jobb oldalán fekete folt mutatkozik, biztosra veszik, hogy az apai ágból származó valamelyik elhalt rokon szelleme felelős a halálesetért. Ilyenkor

bírságot kell fizetni az anyai ági rokonoknak. Ha a fekete folt a tetem bal oldalán mutatkozik, akkor egy anyai ágból való szellem támadta meg az elhunytat, s ezért nem kell bírságot fizetni.^{lxxiii}.

A tetem elhantolása sem egyszerű művelet. *„Amennyiben a holttest nincs beburkolva, a sírt gyékénnyel vagy deszkával bélelik ki. Új-Guinea délkeleti részén néhány szigetcsoporton egy nagyobb sírkamrában helyezik el a halottakat. Az úgynevezett »guggoló temetés« főleg Új-Hebridákon és Új-Kaledóniában szokásos. Ha a sírhely a szabadban van, akkor kunyhót emelnek fölé, s a legközelebbi hozzátartozók egy ideig ebben tartózkodnak. A síron minden esetben tüzet gyújtanak, hogy a halott ne fázzon, s élelmet, víztartó tökedényeket, a férfiaknál fegyvert, a nőknél pedig valamilyen háztartási eszközt tesznek a sírra.*^{lxxiv}

„Általában már a gyarmatosítás előtt a földbe való temetkezés volt a legelterjedtebb. A nem túlságosan mély gödröt vagy a halott háza előtt ásták meg, ha ugyan nem magában a házban temették el, vagy a falun kívül.^{lxxv}

H. Damm írta: *„...néhány törzs – így a mai Adelaide környékén élt törzsek – kunyhót építettek a sír fölé, mások viszont a halott legfontosabb eszközeit is a sírra rakták, a férfinak a dárdáját és a dárdahajtóját, az asszonynak ásóbotot és fatálatat.*^{lxxvi}

Az ellenség tetemével nem szakrális módon foglalkoznak haláluk után. Az új-guineai Morobe kerületben élő kukuku törzs megölte a szomszédos Jaga falu 30 lakosát. *„...részben szétdarabolva, megtalálták a meggyilkolt lakosokat, akiket ülő testtartásban helyeztek el kunyhóik előtt, ami a kukukukok sajátos szokása.*^{lxxvii}

A melanéziai szigetvilágban *„Az elhunyt testét feldíszítik minden becses ékszerrel, és melléje teszik minden értéktárgyát.*^{lxxviii}. Ezután jön a több kontinensen gyakorolt közszemle, amit mi nagyon diszkréten *felravatalozásnak* nevezünk. Korábban ezt a halott otthonában végezték, és ennek ideje egytől több napig terjedt. Ma – a koporsós temetkezés esetében – a temetők ravatalozójában általában az elhantolást megelőző egy órát vesz igénybe, de az esetek nagy részében a részvétet nyilvánítók a lezáratlan koporsónál megállhatnak, a szemfedőt föltakarhatják, és szemtől szembe elbúcsúzhatnak a halottól. Közszemle volt a melanéziai szigetvilágban is: *„Régebben a holttestet a falu közepén egy félig nyitott sírban tették közszemlére...”* – írta B. Malinowski.^{lxxix}

A temetés a Tonga-szigeteken megbecsülést jelent. A sírásót a leendő halott király még életében kijelöli magának. *„A temetés vezetője – a királyi sírásó – a halott testét bekente kókuszolajjal, és egy nagy legyezővel legyezte. Az elhunytat a temetés előtt előbb átvitték (ma is átviszik) egy erre a célra épített külön kunyhóba. Ennek az építménynek faletolia a neve. Miután az elhunytat betették a kriptába, a házát felgyújtották.* ^{»lxxx}

A sírba a halott mellé gyakran áldozatokat is temettek. *„Minthogy a tongaiak felfogása szerint tilos volt az áldozatok vérént ontani, a gyermekeket (és a felnőtt áldozatokat is) élve temették el.* ^{»lxxxi}

Ugyancsak különös módja a tetem előkészítésének az a szertartás, amelynek során az élőkől megválni készülő halottat „vallomásra bírják”. A Falk-Rønne a *kuruvál*** fertőzött új-guineai fore törzsnél járt, ahol a már megtiltott hullafogyasztás pótlékeként a bennszülöttek valami ezt helyettesítő cselekvést találtak ki. Így írt erről: *„...amikor a halottat megpillantottam, megértettem, hogy hosszú időbe telik, amíg a bennszülöttek valóban kereszténnyé válnak. Egy emelvényfélén ült a megboldogult, a falnak támasztva; zsinórt kötöttek a kezéhez, melyet a település minden lakójának meg kellett rántania. Ki-ki előlépett, közben zengett a zsolttár, és sorra meghúzták a zsinórt. Kifaggattam később a **luluait** [főnököt], mit jelent ez; így felelt: »Együttműködünk a keresztény istennel. Ő segít nekünk, hogy a varázslót megtaláljuk. Ha a gonosz bűbájós [ti. akinek a tetem a halálát köszönhet] húzza meg a zsinórt, a tetemből vizelet csorran.«* ^{»lxxxii}

Bali szigetén a harsány gyászmenet énekszóval, nevetgélve, vidáman, élénk színekbe öltözve kíséri a halottat, a szellemeknek szánt ajándékokkal megrakodva.

„Végül felbukkant a temetési vadah: ez magas bambusztorony, a csúcsán tető; vagy hús izmos, erőteljes férfi vitte[...]

– Ebben a toronyban van a holttest, bika alakú fakoporsóban. Ha a halott nő, a koporsó tehén alakú...»lxxxiii

Ázsia

Történelmi civilizációk

Az ókori Kínában – bármilyen különös, de – a halott előkészítése a temetésre már a halálra váró öregek életében elindult. A gyerekek és az unokák az idős szülők 60.

születésnapjára meglepetésként koporsót ajándékoztak.^{lxxxiv} „Az öregek nagy örömmel fogadták ezt az ajándékot, a ház egyik szobájában helyezték el, és nagyon vigyáztak rá. Ez a koporsó, amely halála után az elhunyt testét volt hivatva őrizni, mindig is a fiatalabb és idősebb családtagok figyelmének középpontjában állt. Évről évre új és új rétegben kenték rá a repedéseket kitöltő anyagot és a lakkot, így a koporsó évről évre nehezebb s egyben tartósabb lett, mindinkább ellenállt a víznek, nedvességnek, és mind alkalmasabbá vált a test megőrzésére. A koporsót, amíg csak a házban volt, fontos vagyontárgynak tekintették. Akinek már megvolt a maga koporsója, nyugodt lehetett a jövője felől: tudta, hogy halála után is megőrzik a testét. A messzi múltban, az újjászületés lehetőségének naiv, totemisztikus elképzeléseihez nyúlik vissza az a törekvés, hogy épségben megőrizték a holttestet, s ez a hit az ősök kultuszában különleges értelmet nyert.”^{lxxxv}

A kínai túlvilághit szerint ugyanis a koporsóban a test minden részének együtt kell maradni, ha odaát az elhunyt boldog akar lenni. A kivégzett bűnösök ezt a kegyet ritkán kapták meg. „Legvégső esetben arra kértek engedélyt, hogy lefejezés után helyére illesszék a fejet, s a holttestet úgy temethessék el, mintha »ép« lenne. Ennek az engedélynek nagy ára volt, és korántsem minden elítélt kapta meg. Apagyilkosok esetében megtagadták az engedélyt. Apagyilkosságért, sőt valamelyik szülő meggyilkolására irányuló kísérletért is (Kínában a jogszabályok a bűnös szándékot éppúgy kezelték mint magát a bűntettet) a bűnöst kínhalálra ítélték, s testét feldarabolták.”^{lxxxvi}

A halál beállta után „A gyászszertartások célja a halál okozta tisztátalanságok elűzése s egyben az őssé átalakuló elhunyt felmagasztalása, s ezáltal a gyászba borult család tekintélyének emelése. A szertartások közé tartozik a tetem rituális mosdatása és felöltöztetése, továbbá szabályszerű elsiratása.”^{lxxxvii}

A patríciusoknál előbb „Rendbe tették a testet, lezárták a szemét, az állkapcsokat szétfeszítették, hogy a száj nyitva maradjon, a lábakat egy magas zsámolyhoz kötötték, hogy egyenesen tartsa őket. Ezután megmosták a testet, majd a haját, közben levágták a kéz és láb körmeit. Végül felöltöztették a halottat egy különleges öltözékbe, a halotti ruhába (**ming-ji**), a fölé pedig ráadták három szertartási ruháját, egymás fölé, legvégül pedig jádét és néhány kis rituális tárgyat tettek a szájába. Mindezen műveletek alatt, amelyek egész első nap tartottak, egészen a temetésig,

** A kuru az emberi agyvelő elfogyasztása által terjedő halálos kór. (A szerk.)

szakadatlan tartott a siratás, a rokonság éjjel-nappal váltotta egymást. Miután a halottat így előkészítették, közszemlére tették egy díszes ágyon a nagyteremben[...]

A Nagy Kiállítás estjén (a király és fejedelmek temetésekor ez csak hét nap után történt) a holttestet elhelyezték a fekete selyemmel bélelt koporsóba, amelynek a négy sarkában zacskókba kötve a levágott kéz- és lábkörmöket, a levágott és elhullajtott hajat helyezték el^{lxxxviii}, amelyet a halott egész életében gondosan megőrzött, hogy egészben mehessen a másvilágra. Ezután (a hajdani ideiglenes rítusának maradványaként, amely annak idején a gyászidőt tölthette ki, a holttestek felbomlásáig) a katafalkba [jelképes ravatalba] zárt koporsót elhelyezték egy gödörben, amelyből csak a fedele állt ki, pörkölt gabonából, szárított halból és húsból álló áldozattal együtt, s eltakarták egy függönnyel. Itt őrizték, amíg a sír el nem készült...^{lxxxix}.

„...a halottbúcsúztatáshoz szükséges idő elteltével sem került azonnal sor a temetésre. Gyakran a koporsót kivitték az udvarra, s hosszú hetekig, hónapokig, sőt néha évekig állt ott, külön e célra készült sátorban. Ezt a késlekedést elsősorban a hagyomány diktálta: a Szertartások feljegyzéseinek szabályai szerint az uralkodó holttestét a halál beálltától számított hét hónap múltán, a magasabb rangú arisztokratákét öt, az alacsonyabb rangúakét három hónap múlva kellett eltemetni.”^{xc}

Más forrás szerint „Az elföldelés (azonnal csak az egyszerű nemeseket temették el, az elhalálozás és az eltemetés közötti idő az elhunyt rangjával egyenes arányban nőtt) nagy temetési menettel történt, amelyen az összes rokonok és barátok részt vettek. A koporsót fehér vászonba (a gyász színe^{xc1}) takarták, föléje fekete selyemkötéllal fehér fátylat feszítettek ki. Négykerekű szekérre tették, amelynek ernyője selyemmel volt díszítve, elől hátul vörös és fekete selyemkötéllal kötözték rá. A koporsószekér után következett a zászló az elhunyt nevével, majd szekerei, ha joga volt tartásukhoz, majd a halottkísérőket vivő szekerek. Legelől varázsló ment, a **fang-sziang**, aki alabárdjával a négy világtáj felé vagdalkozva a gonosz hatásokat hártotta el az útból. Lassan, üvöltözve vonultak a sírhelyhez, ahol már összegyűlt a tömeg. Amikor a halottat fejjel Észak felé a sírba tették, abba kellett hagyni a siratást: ekkor kereste meg a sírok felügyelője az áldozatokat, a férfiakat, nőket vagy helyettesítőiket, s ezek ekkor ereszkedtek le a sírba, ahol élve eltemették őket.”^{xcii}.

Az élvetemetés több kultúrában ismert volt. Kínában az áldozatok száma is fennmaradt: „Az Ég Fia számára (temetéskor) az elevenen eltemetett áldozatok száma néhány száz, vagy legalábbis tíz-húsz; a fejedelmek és főhivatalnokok számára tíz-húsz, vagy legalábbis néhány ember [...] Az alacsonyabb rangú vagy szegényebb családoknak

meg kellett elégedniük szalmából (*cou-ling*) vagy fából (*sziang-zsen*) készült képmásokkal, amelyekkel ugyanúgy bántak, mint az általuk helyettesített emberekkel.^{»xciii}. Vagyis ezeket is a halottak mellé temették.

L. Sz. Vasziljev így írt a temetésről: „A testet, azaz a koporsót különleges baldachinos hordozó alkalmatosságra helyezték, amelynek néha olyan formája volt, mint egy háznak: tetővel, falakkal stb., s megindult a halottas menet[...]

Amikor a temetési menet az útja végére ért, s eljutott a sírhelyhez, a koporsót letették a földre. Ismét körülállták mindnyájan, zokogtak és siratókat énekeltek, majd a koporsót leeresztették a sírba.^{»xciv}.

A japán császárok részére a sírdombok vagy *kofunok* emelése a 3. sz. végétől terjedtek el, és a 8. sz. elejéig tartott. Különös gondoskodás volt ez a halott további életéről. Odzsín császár sírja pl. 420 m hosszú, és elől 305 m, hátul pedig 250 m széles, míg a magassága 35 m volt. A sírokat vizesárkok övezték, a tetejükre agyagfigurákat állítottak.^{xcv} Kínában, az első császárok korában, az agyagfigurákat a sírdombba temették. Egész *cseréphadsereg* vigyázta túlvilági életüket. Ugyancsak Kínából ismertek a szalmabábuk, a csendes-óceáni szigetvilágból pedig a halottat megszemélyesítő ember alakú bábuk, amelyekre az elhaltak koponyáit helyezték.

Tibetben egykor „...a láma először is kitepett egy csomó haját az elhunyt fejéről, hogy a halott testből könnyebben kiszabaduljon az »élő lélek«. A tetemet megmosták, melléje áldozati mécszet állítottak, rituális figurákat és szent könyveket helyeztek el...” stb. Ezután még különféle szertartások következtek. „...a tetemet nem az egykori ember jelképének tekintették, hanem haszontalan, kiürült toknak, amelytől az első alkalmas pillanatban meg kell szabadulni.^{»xcvi}

Figyelemreméltó a tetem verbális zaklatása, mely nem hangos sírásból és jajveszékelésből áll, mint a legtöbb kultúrában. Benedek István a Tibeti Halottaskönyvhöz írt előtanulmányában így fogalmaz: „A köztes lét a meghalással kezdődik, és az újjászületéssel ér véget. Közben a test elrothad vagy elég, a lélek azonban valahol kóborol, és igyekszik minél előnyösebben újraszületni. Ebben segíti őt egy tanult láma vagy egy tapasztalt mester, aki már a haldoklás végóráiban megkezdte a könyv rituális szövegének fülbesúgását, majd ezt folytatja a halott mellett negyedfél napig, aztán a már bomlásnak indult hullát elviszik, eltemetik, elégetik, de a pap ezzel mit sem törődve folytatja a szöveg biztató kántálását összesen negyvenkilenc napig, abban a meggyőződésben, hogy a tetemtől megszabadult lélek hallja a szavait, és talán megfogadja a tanácsát...^{»xcvii}.

A japán középkorban „Az elhunyt egy meglehetősen homályos túlvilágba távozik, afféle halálországba (*jomi-no-kuni*), lélekke vagy védőszellemmé válva olvad bele a természetbe, és több-kevesebb jóindulattal örködik az élők felett, aszerint, hogy azok tisztelik-e vagy sem [...] A halál végeredményben csupán eszköz volt arra, hogy valaki újjászülessen egy jobb életben.

Egy régi buddhista szöveg megadta a szükséges utasításokat a tetem ellátására: »Meleg vízben megmosva, gyapotba öltöztetve, aranyozott koporsóba téve, illatszerrel meghintve, illatos fűszerekkel borítva, tűzben elégetve, összegyűjtött csontjai toronyba (ereklyetartó) helyezve...«

A halottat általában azokkal a ruhákkal és tárgyakkal temették (vagy égették) el, amelyekhez életében is ragaszkodott, s hogy átkelését a földet az Amida-paradicsomtól elválasztó Szanzu folyón megfizethesse, néhány pénzdarabot helyeztek mellé, továbbá a túlvilágba vezető hosszú utazáshoz szükséges szalmapapucsot és botot.^{xxxviii} A temetés előtti éjszakán virrasztottak mellette, egy szerzetes pedig szútrákat idézett neki.

Az örmények halottzaklatása még a közelmúltban is így zajlott: „Jereván utcáin olykor nyitott koporsót szállító autókat látni. A megboldogultakat rehannal díszítik fel. A temető felé tartanak [...]»

Öregasszonyok, elsősorban a halott unokatestvérei megmosdatták, megborotválták és felöltöztették a megboldogultat. A feleség levágta a haját, és emlékül a koporsóba tette. Éjszaka a család és a közeli ismerősök virrasztottak a koporsó mellett. A gyászmenetben a feleség és a gyerekek követték a koporsót, majd kissé távolabb a falu lakói. És csak ezután kezdődik a szertartás legfontosabb része.

Meredek hegyoldal. A már felhantolt sír körül férfiak. Koszorúk, szalagok, csokrok.

A szokásnak megfelelően az asszonyok és a gyerekek elhagyták a temetőt. Csak a legszűkebb férfirokonság és a falu parasztjai maradtak...”.

A sírnál ezután éneklés, zene és szónoklat hangzik el. „Minden szónoklat után isznak. A szónok csak belekortyol a pohárba, a többi kiönti a sírra [...]»

A temetés utolsó mozzanata. A falu minden férfija részvétét nyilvánítja a családnak, amely ez esetben vagy ötven rokont jelent [...]»

Hét nap múlva ismét összegyűlnek, és a megboldogultról beszélgetnek. A sírt a temetést követő negyvenedik napon látogatják meg újra. Addig, a gyász jeléül, nem borotválkoznak.^{xxxix}

Európa

Figyeljük meg, mennyire hasonlít a mai mexikói vagy japán halott ellátására az a hagyomány, amelyet a feudalizmus korától kezdve a hagyományos paraszti életforma megszűnéséig Hódmezővásárhelyen alkalmaztak! Csorcsán Szűcs Imre gazda adatközlőnk beszélt el: *„A halottat azért fürdették le, hogy tisztán mőnjön a másvilágra. A meleg víz mög azért köllött hozzá, hogy a halott nē szenvedjön a hidegtől.”*. Vagyis, a halott ember holt is, meg nem is. Túlvilági lénné változott.

Angyalné Gulyás Rozáliát idézzük: *„Amikor a halottat lefürdettük, fölszárítottuk, rögtön fölöltöztettük, hogy nē fázzon. Télön meleg ruhát kapott. A lábára azért húztunk vastag harisnyát, hogy ha mögy a hosszú úton, a tövis nē szúrja. Mert a halottnak a túlvilágon egyedül, gyalog köll mögtönni a hosszú vándorutat. Mezőn mögy körösztil, ami tele van számártüsökkel.”*.

Elképzelésükben tehát a túlvilág mint az evilág árnyképe, László Gyula szerint a *tükörképe* folytatódott az alföldi, pusztai, tanyás tájban. Így folytatta tovább emlékezését: *„Azért adtunk rá fehér ingöt, fekete ruhát, hogy ünnepeyös lögyön. Öltözékivel is tisztöletöt ébresszön maga iránt, és mögtisztölje vele az Urat. A férfi embörnek a kalapját is mellé raktuk a koporsóba, hogy ha mögérközik, illendően tudjon köszönni az Úrnak.*

[...] *Legtöbbször a pipáját mög a botját kérte, hogy a túlvilági úton ezök a hű kísérei vele lögyenek. A részögös embör mellé kérés nélkül is töttek egy üveg pálinkát. Hadd melegítse, ha a mezőn hideg lösz.”*

A halottal eltemetett tárgyak ebből az aspektusból kaptak tehát valódi értelmet. Nemcsak azért kerültek a tetem mellé a koporsóba, mert az elhalt kedvelt eszközei voltak, hanem mert a túlvilágon, a „hosszú út” során ezekre majd szüksége lesz. A bot a tanyai kutyák ellen szolgál, és a holt rátámaszkodhat, ha elfáradt. A pálinka a hidegben hevíti.^c

Kunt Ernő a halott túlvilági útjáról hasonlóan írt: *„Az út oda – baranyai hiedelmek szerint – tuskön-bokron, vizeken, hegyeken át vezet. A lélek aztán elér a Jordán vizéhez...”^{ci}*.

A halottról való valamilyen fokú gondoskodás és ellátás mágikus úton még mindig tovább él, és napjainkban is találkozunk vele. K. Melinda csongrádi nő 1998. ápr. 5-én *„Este 10 óra körül megszülte gyermekét, aki felsírt, mozgott. A nő egy lepedővel fojtotta meg a – mint utólag kiderült az érett, egészséges, 2700 grammal*

született – kisfiút. A köldökzsinórt kézzel szakította el. A már élettelen testet egy lepedőbe csavarta és elrejtette egy szekrényfiókba. Másnap munkába ment, mintha mi sem történt volna. Délután kilopakodott házuk kertjébe és elásta a csecsemőt [...]

Büntudata addig feszítette, míg munkahelyi főnökének beszámolt arról, mit is tett. Hazament. Úgy gondolta, ha kiássa gyermekét és megfürdeti, akkor az feltámad. A másfél hónapja földben lévő kisfiút valóban kikaparta a kertből, amikor a rendőrök rányitottak, akkor éppen a fürdőszobában mosdatta a tetemet...^{”cii}.

Az eddig leírtakat Kunt Ernő ide vonatkozó, a magyar temetkezési szokásokról közzétett adataival egészítjük ki.

A fölrvatalozott tetem „halottnézése”: „Aki bátrabb, fellép a ravatal melletti lócára, közelebbről nézi meg a halottat. Aki **fél, ijedt, retten**, annak azt tanácsolják, hogy fogja meg a halott nagy lábujját, sőt gyermekekkel meg is csavartatják. Aki nem akar a halottal álmodni, a kezét fogja meg.”.

A tetem zaklatása siratással: „A kiterített halottat nappal **siratják, éjjel virrasztják**. Amíg a házban van, mindig van mellette valaki a keservesek közül, aki vagy **fennszóval**, vagy a **maga csendességében** siratja, **siratgatja**.^{”ciii}.

„Ahol házasulandó korú a halott, ott a fiatalokat még bíztatják is a táncra az elhunyt hozzátartozói, hiszen – megítélésük szerint – ezzel tartoznak az elhunytak, s annak is csak örömére szolgálhatnak ezzel.^{”civ}

A leggyalázatosabb dolog, amikor a halottat kifigurázzák; gúny tárgyává téve zaklatják. Ilyen adatokat és történeteket gyűjtöttünk adatközlőinktől Hódmezővásárhelyről. Ezek általában vaskos trufák részletei. Angyal Ferencné Gulyás Rozáliát idézzük:

„Amikor möghalt az öreg, akit már a kutya sē sajnált, fölöltöztették, oszt fölültették a **padkasarokba**, hátát a kemöncének támasztották. A kezibe egy tejföllel teli köcsögöt raktak, a köcsögbe fakanalat, mintha keverné. Még a száját is bekenték. Csupa úgy nézött ki, mint egy valóságos embör, aki öszi a tēfölt.

Sorra beküldték hozzá azokat, akik még nem tudták a halálát. Amikor mögálltak előtte, oszt mögmozgatták, hogy »Szóljon már, kend!«, a halott lebukott, a tēföl kizúdult.^{”cv}.

II. rész*

A TETEM MUMIFIKÁLÁSA

Amikor a holt emberből élőnek tűnőt rekonstruálunk, az elmúlás ellen védekezünk. Nem tudunk abba beletörődni, hogy valaki egyszer s mindenkorra meghalt, eltávozott körünkből, és az élők közé soha többé nem tér vissza. Szeretnénk azt hinni, hogy az elhunyt “élő halott”, akinek vagy közvetlenül a halálát követően, vagy majd valamikor, a bizonytalan jövőben szüksége lesz a testére, esetleg mindarra, amit életében használt, ezért még kedves tárgyait, olykor egész háza népét is vele küldjük túlvilági útjára.

A tetem megőrzése nem könnyű dolog, hiszen jelentős része könnyen bomló szerves anyagból áll. Még a csont is törékeny, porlandó, ha a szerves részek kikorhadtak belőle. Ezért a legkülönbözőbb eljárásokat kellett kitalálni és alkalmazni ahhoz, hogy a tetemből minél több megmaradjon, s amelyek a test eredeti fölépítését megtartják, konzerválják, és kellő hittel az élő illúzióját kelthetik. Összességében ezeket a módszereket nevezzük *mumifikálásnak*, amely valamennyi lakott földrészen ismert, ha vallási megfontolások miatt nem is minden nép gyakorolta. Egyben a halottzaklatás egyik legdurvább példája, melynek során a tetem nagy része megbolygatásra kerül, egyes részeit pedig végleg eltávolítják.

*“A **múmia** szó perzsa eredetű, az aszfaltot jelölte, melyet Egyiptomban a Ptolemaiosz-kortól alkalmaztak a mumifikálásnál, a régebbi időkben nem.”^{cv}*

Mumifikálás, ill. balzsamozás ismert a Kanári-szigeteken, Nyugat-Afrika egyes részein, a közép-ázsiai szkítáknál, Indiában, Indonéziában, Észak- és Kelet-Ausztráliában, Óceániában és az ősi amerikai civilizációkban – írta Kaj Birket-Smith.^{cvi}

A legújabb kor orvostudománya újabb testkonzerválási módszereket dolgozott ki. Ezek többnyire az anatómia szolgálatában állnak, és a segítségükkel készült preparátumokat elsősorban az orvostanhallgatók oktatásában hasznosítják. Van közöttük újfajta nedves készítményeket előállító technika is; de fejezetünk esetében, miután a mumifikálást* tárgyaljuk, elsősorban a *plasztinációt* emeljük ki. Mint a neve is sugallja,

* A tanulmány első része a Kharón 2001./ősz számában jelent meg. (A szerk.)

* Az orvostudomány a mumifikálás szó helyett a »preparálás« kifejezést használja, megkülönböztetve a nedves (alkoholos oldatokban tárolt szervek) és száraz (pl. korróziós eljárások,

a test szöveteibe folyékony műanyagot, gumit juttatnak, amely nemcsak a rothadást gátolja, de a szerv épségét is élethűen megőrzi. Ez a jelenleg ismert legtökéletesebb konzerválási módszer.

Afrika

Történelmi civilizációk

“A régi egyiptomiak hite szerint a bebalzsamozás a halhatatlanság előfeltétele, amit azzal magyaráztak, hogy Izisz is így bánt Ozirisz testével. Valószínű azonban, hogy eredeti célja egyszerűen az volt, hogy a halott folytatódó életéről kialakított koncepciót támasszák alá[...] A mumifikáció így annak a következménye lehet, hogy a végletekig mennek el a halál tagadásában. Kétségtelen ténynek fogadhatjuk el, hogy kialakulása a száraz övezetekben mehetett végbe, ahol a sós talaj gyakran múmiává változtatja a holttestet. Egyes ausztráliai, pápua és amerikai törzsek a holttestet egyszerűen kiszáritják a tűz mellett; ebből fejlődött ki azután lassanként a balzsamozás bonyolult művészete, amelynél sós lébe süllyesztenek, beleit kiszedik, majd illatos fűszerekkel kezelik a tetemet.”^{cviii} Ehhez hasonló mumifikálási eljárást alkalmaztak az óegyiptomi előkelő emberek tetemei esetében is.

Varga Edithet idézzük: *“A holttest épségben való megtartásának gondolata a predinasztikus időkben alakult ki, abból a tapasztalatból, hogy a homokba temetett halott a forró és száraz klíma viszonyai között kiszáradt, és megőrizte az élőhöz hasonlatos formáját. (Midőn e sorok írója, szerzőtársával együtt, a núbiai magyar expedíció alkalmával egy kora középkori keresztény temető feltárásán dolgozott, nem egy olyan sírt talált, amelyben a holttest, minden konzerváló eljárás nélkül, pusztán a sivatagi környezet és a klíma hatására, épségben maradt fenn.) Amikor a történelmi kor elején a homokba vájt sírgödrök helyett téglából rakott sírokat kezdtek építeni, a fő cél az volt, hogy az elhunytakat minden bolygatástól védett, örök nyugóhelyet biztosítsanak[...] A téglasír mély aknájába helyezett test azonban, a levegővel való érintkezés révén, továbbá a száraz meleg közvetlen konzerváló hatásától távol, hamar romlásnak indult[...]*

A holttest mesterséges konzerválásának első próbálkozásai az I. dinasztia korában kezdődtek. Ezek a kísérletek elsősorban arra irányultak, hogy az elhunyt életszerű

injektálásos módszerek) készítményeket. A technikák egy részét már a 17. században is alkalmazták. (A szerk.)

külsejét megőrizték. A testtagokat külön-külön pólyába csavarták, és nátronnal borították. Mivel azonban a bomló részeket nem távolították el, a vastag kötések alatt menthetetlenül csontvázvá pusztult a holttest. A 3. dinasztia korától kezdve már kiemelték a belső lágy részeket, s a 4. dinasztia idején ezt az eljárást már nemcsak az uralkodók, hanem hozzátartozóik és a legelőkelőbb udvari emberek tetemén is alkalmazták.”^{cix}

A tetemből kiszedett belső részeket vásznakba tekerve az ún. *kanópusz edényekbe* helyezték, amelyekből összesen négy volt. Fedelük ábrázolása: ember (Amszet), majom (Hapi), sakál (Duamutef) és sólyom (Kebehszenuf) volt. A vallás ezeket Hórusz négy fiával azonosította. Amszetbe a máj, Hapiba a tüdő, Duamutefbe a gyomor és Kebehszenufba az alsótest szervei kerültek. A kanópuszokat szögletes ládába tették, majd – az *usebtikkal*, a *szolgaszobrocskákkal*, és egyéb használati eszközökkel együtt – a múmia szarkofágja közelében helyezték nyugalomba.

“Kheopsz unokája, III. Mereszanh királyné gizai sírjának feliratából kitűnik, hogy a balzsamozási eljárás hosszú időt vett igénybe; 272 nap telt el a halál és a temetés időpontja között. Megfelelő tartósítószer hiányában azonban ez az új módszer sem bizonyult hatásosnak, nem akadályozta meg a test romlását.

A balzsamozási technika módozatainak lassú fejlődése mellett tovább élt és tökéletesedett a halott életszerű külsejét reprodukáló eljárás. A vászonba csavart holttest tagjait gyantával átítatott pólyából plasztikusan megformálták. Különös gondot fordítottak az arc megmintázására. Az arcot borító pólyán a szemeket, a szájat és az orrot élénk színű festéssel örökítették meg. A legelőkelőbb halottaknál, a fej életszerű, és lehetőleg pontos visszaadása céljából, az arcra gipszmaszkot helyeztek...” Az 5. dinasztia korában *“A vászonba csavart halott alakját gipszes burkolattal fedték, s az így életnagyságú szoborhoz vált hasonlóvá.”* A tetem még e védőréteg alatt is föloszlott. *“...csak az Újbirodalomtól kezdve, a különféle tartósítófűvek és esszenciák használatával sikerült a holttest tökéletes konzerválása.”* Az erősen lúgos szóda alkalmazása döntően befolyásolta a tetem megmaradását, hiszen az a szövetekből, sejtekből vizet vonva el, szárító hatást fejtett ki, s előlte a mikroorganizmusokat, gátolta a sejtek önoldódását.

Nagy hangsúlyt fektettek a fej életszerűségének megóvására. *“A gyantás vászonból formált vagy gipszmaszkkal reprodukált arcvonások a halott egyéniségének összetéveszthetetlen kifejezői voltak[...] A fej védelmére számos halotti kultusztárgyat*

hoztak létre; közülük a legelterjedtebb a stukkós vászonból formált, festett vagy aranyozott múmia-maszk volt, amelyet a bepólyált múmia arcára és fejére helyeztek.”^{cx}

Kákosy László Hérodotoszt és Diodóroszt idézve, így írt az óegyiptomi mumifikálásról: “...»a legünnepélyesebb bebalzsamozást a következőképp végzik. Először az orrlíkokon keresztül görbe vassal kiveszik az agyat, egy részét így húzva ki, a többit pedig beöntött gyógyszerekkel; azután egy éles aithioipiai kővel fölvágják a lágyéket, és kiveszik az összes beleket. Mikor a hasüreget kitisztították és pálmaborral kimosták, összetört füstölőszerrel újra kitisztítják, s az altestet összetört és tiszta mirhával, kasziával és a tömjént kivéve mindenféle füstölőszerrel megtöltvén, újra bevarrják. Ezután nátronnal bevonják és hetven napra elrejtik; tovább nem szabad bevonva hagyni. Ha a hetven nap elmúlt, megmossák a holttestet, az egész testet büszszoszvásznon szalagokkal körültekerik, gumival bekenik, melyet az egyiptomiak enyv helyett használnak.« (Hérodotosz II. 86.)”^{cx}

Miután a testüreget pálmaborral kimosták, “...fűszereket helyeztek bele, majd kis vászoncsomagocskákat tettek ideiglenesen a szervek helyére; ezek egy része nátront tartalmazott, mások illatos gyantát, némelyiknek a belsejében is csak vászondarabok voltak. Így belülről is szárították, illatosították a testet, melyet a balzsamozóemlévényen száraz nátron közé helyeztek, tehát nem nátronoldatba, mint korábban gondolták. Ez a szárítás valószínűleg 70 napig tartott[...] Ezalatt kapta jellegzetes szürkés, fekete színét, és a bőr szorosan rátapadt a csontokra. A belsejébe tett csomagocskákat a szárítás után eltávolították, de ezeket is megőrizték, és a sír közelében temették el.

Kiszárítás után újra kitömték a testet illatos fűszerekkel, gyantával, fűrészporral, sőt időnként hagyma is került a testbe. A gondosan bekent testre amuletteket helyeztek, majd gyantával impregnált vászontekercsekbe csavarták...”^{cxii}

Végezetül “A múmiák koporsóba kerültek; ezek a Középbirodalom végéig többnyire láda formájúak voltak, később múmia alakját utánozták. Az előkelők sírjában több, egymásba helyezett koporsó védte a múmiát.”^{cxiii} (Tutanhamon sírjában négy volt.)

U. Szumowski az orvostörténész szemével ismertette az óegyiptomi mumifikálást: “...a hulla elveszti víztartalmát (az egész testsúlynak 85%-át), nagyon könnyűvé (néhány kg) lesz, a bőr sárgásbarna színt ölt, összeráncosodik[...]

A has felnyitása után **kivették a zsigereket** s ezeket gondos megtisztítás és külön bebalzsamozás után ismét visszatették a hasüregbe vagy külön edénybe helyezve, vallási szertartás kíséretében a Nilusba süllyesztették; az **agyvelőt** bronzkampóval az orrán át

vették ki, vagy pedig néha [...] a fejet levágták, az agyvelőt a nyakszirt öreg-lyukán (foramen occipitale magnum) át eltávolították és azután a fejet pálcára húzták rá és ennek másik végét a gerinccsatornába dugták.” A testüregeket pálmaborral kimosták, majd kitömték, amuletteket helyeztek bele, és bevarrták. A hullát ezután kiszárították és nátronnal sózták vagy forró aszfaltba rakták. 30-70 napon át mumifikálódott, azután kivették, letisztították, az arcot gumioldattal bevonták és gyantával, illatszerekkel átitatott keskeny vászonpólyával körültekerték, majd faládba helyezték. Ezután *“...függőleges helyzetben, fejjel felfelé állították fel a sírban...”* Végül még azt is megtudjuk, hogy *“...a testnek bebalzsamozásával nem a pap-orvosok, hanem kézművesek foglalkoztak.”*^{cxiv}

Törzsi kultúrák

Nyugat-Afrikában, a mai Ghánában fizetett, hivatásos gyászolók tevékenykednek. A tetemet bebalzsamozzák, majd díszesen és élethűen felöltöztetik. Ezután kézzel faragott és festett, ún. *alakos koporsóba* helyezik. Ezek a koporsóformátumok – ábrázolhatnak pl. hajót, palackot, állatalakot, hangszert stb. – az elhunyt foglalkozását, személyiségének jegyeit hivatottak illusztrálni. A felöltöztetett és bebalzsamozott tetemet elhelyezik a koporsóba, majd megkezdődik a halott gyászolása. Ez a temetésig akár három napig is eltarthat, így érthető, hogy ezen a klímán indokolt a tetem konzerválása. De ezt nemcsak az időjárási viszonyok miatt teszik, hanem a halott iránti tiszteletből is. Arról van ugyanis szó, hogy a hozzátartozók, sőt minden gyászoló annak örül, hogy az elhunyt új életének kezdetét járja. A családtagok a lezárt koporsót végső nyughelyére hátukon cipelik. A menetet és annak útvonalát a koporsóban lévő tetem irányítja. Ezekből a hiedelmekből, a balzsamozás szokásából világossá válik, hogy a halott túlvilági életet él, amelyet a hátramaradóknak segíteni kell.

Amerika

Történelmi civilizációk

“Peruban Paracas Cavernas múmiái még az időszámításunk előtti századokból maradtak ránk, s kavernaszerű, sziklába vájt sírokban voltak elhelyezve, melyekre kis sáterszerű kőházakat emeltek.”^{cxv}

“Paracas Necropolisban eddig [1979.] 429 múmiát ástak ki, melyek közül jó néhány még ma is kibontatlanul hever a limai Archeológiai Múzeumban. A megvizsgált múmiákról kiderült, hogy semmiféle balzsamozó anyagot nem tartalmaztak, csupán a

belső szerveket vették ki, mielőtt a holttestet több méteres, gazdagon díszített textilanyagokba csavarták. A konzerválást teljes egészében »elvégezte« a sivatagi homok: gyakran még a múmiák szemgolyója is tökéletes épségben maradt.»^{cxvi}

“A múmiateremben háncsba burkolt, bőrfoszlányokkal és hajcsomókkal »ékesített«, sötétszürkére aszalódott, vigyorgó múmiák merednek ránk. Furcsa pózban, összegörnyedve gubbasztanak az üvegkalickákban, mellettük különféle tárgyak, növényi eredetű magvak hevernek.

Ezek a múmiák ugyan a tengerparti síkságról kerültek ide, ahol a száraz homok konzerválta őket, de az inka birodalom idejéből származnak. Az inka elgondolás szerint a halál csak az élet külső formáját változtatja meg, ezért minden eszközzel igyekeztek a test épségét fenntartani. Az uralkodó osztály tagjainak tetemét bebalzsamozták, azután behajlított és a törzshöz kötözött lábbal és kézzel az egész testet több szövetrétegbe göngyölték. A tetem mindig ülő helyzetben került a sírjába.»^{cxvii}

Inotainé írta az egykori inka királyokról: “Amint az uralkodó lehunyta a szemét, a holttestből a tüdőt, a szívet és a beleket kivették, s a Cuzcótól huszonöt kilométernyire levő templomban eltemették. A testet gondosan bebalzsamozták, hogy a múmia évszázadokig épségben maradjon, s az előre megépített sírboltba vitték[...] Az inkát olykor néhány felesége, valamint sok szolga is önként követte a halálba.»^{cxviii}

*Peruban, a Majes folyónál lévő Arequipa városánál ásatások folytak. “A vékony földréteg alatt egy különös halottra bukkantunk – írta H. D. Disselhoff –: szőke, gyér szakálla volt és eltorzult arcába szőke hajfürtök hullottak. Szája mintha kiáltásra nyílt volna. A teljes testhossza 1,69 méter volt. Furcsa módon térdein egy kendőbe bugyolált kisgyermek múmiáját találtuk guggoló helyzetben, csípője magasságában pedig egy magányos múmia-fejet. A múmia-fej homlokát indián **llautu** (homlokszalag) fogta körül egészen a szemgödörig. A kiáltásba torzult arcú, szőke múmia sötét térdnadrágot viselt, melyen gomblyukak voltak, de a gombok hiányoztak róla.»^{cxix}* A vizsgálódás során kiderült, hogy nem spanyol hódítók, hanem indiánok voltak.

Egy másik ásatás során Kr. e. 100 körüli időre utaló leletre bukkantak. Egy fiatal férfiról Disselhoff így írt: “A tizianvörös haj félrövidre volt vágva, míg a többi múmia hosszú haját viselt, többnyire copfba fonva. Sőt, találtunk egy hosszú sörényű fejet is, amelyet kétségtelenül levágtak a nyakról. Bizonyára ellenség feje volt, és trófea gyanánt került ide. Csaknem valamennyi múmia feje köré hímzett szalagokból vagy egyszerű vörös zsinórból tekert turbán simult. Egy asszony fején fiatal róka puha prémjéből készült szőke parókaféle volt. Újból és újból lángoló színű rojtokban végződő hímzések,

szalagok tűntek elő, többnyire babos mintákkal, olykor pedig apró maszkok tarka sorával díszítve. A szalagok, mint említettem, többnyire turbánszerűen simultak a homlok köré. De találtunk ilyeneket keresztbe kötve a csupasz mell körül, vagy övként a derékon, sőt szegélyként is a laza pamutszövetből készült átalvetőkön.”^{cxx}

Az edénybe temetkezés legősibb formájával is találkozunk az inkák múmiájának elhelyezése során. Ez még a kerámiakészítés előtti idősakra jellemző, amikor a természet által kínált termékeket is fölhasználták. *“Egy 45 centiméter magas, tojás formájú kabaktök még koporsó célját is szolgálta egy guggoló csecsemő számára, aki vörös zsinórokból tekert turbánt viselt. A különös koporsó nyílása olyan kicsiny, hogy érthetetlen, miként préselték bele a kis holttestet.*

A tiziánvörös hajú ifjúnak növényrostból font parittyá és sötét kagylóhéjából fűzött gyöngy volt a nyaka körül. Jobb kezének csuklójára sárga papagájtollakból készült csokrot kötöttek. Egyébként csakis durva növényrostokból font parittyákra találtunk, gyapjúból vagy pamutból való sehonnan sem került elő.”^{cxxi}

A kutató különös múmiákról is beszámolt: *“A jószágigazgató saját szemével látott egy egész mumifikált családot, férfit, asszonyt és három gyermeket. Mind az öt múmia szájából bambusznád szára nyúlt ki. A nád hosszában szúrta keresztül az egész testet. Vajon fosztogató spanyol katonák követték el a borzalmas tettet, vagy pedig a helybeli inka tisztviselők szabtak ki ilyen büntetést? A jószágigazgató mesélt egy agyag fazék-álarcról is, amely az egyik hulla fejére volt borítva.*”^{cxxii}

E. Harry Gerol így részletezte az inka mumifikálást: *“Bonyolult eljárás volt a balzsamozás. Először eltávolították a belső részeket, és eltüntették az izmokat. Kivették a koponyából az agyvelőt, a mellüregből a szívet és a hasüregből a zsigereket. A test többi részét különböző anyagokkal, gyantával, növényi hamuval és növényi cserzőanyaggal preparálták, amíg a teljes mumifikációt el nem érték. Ülő helyzetben, behajlított és törzshöz kötözött lábbal és kézzel az egész testet több szövetrétegbe göngyölték. Az arcra sokszor fémből, kőből, agyagból, fából vagy festett szövetből készült halotti maszkot erősítettek.*

A »mallqui« vagyis a múmia temetése ünnepet jelentett. Föld alatti fulkébe vagy gödörbe tették a múmiát rejtő csomagot, és köréje azokat a tárgyakat és eszközöket, melyeket az elhunyt életében használt.”^{cxxiii} A mumifikálási eljárás így folytatódott: *“Szemüregükbe hamis szemet helyeztek – erről Acosta krónikája tudósít. A királyi múmiák arcát – írja Bernabé Cobo – »töksisakkal« kifeszítették oly módon, hogy a hús kiszáradásakor megnyúlt és jó színű maradt; a testre díszes öltönyt húztak,*

felékszereztek, majd teljesen becsavarták nagy mennyiségű szövetbe meg gyapotba úgy, hogy az arcát is befedték. »^{cxxiv}

A múmiákat, de főleg “...valamilyen testrészét, néhány szál levágott haját vagy körmét tartalmazó, gipszből, agyagból készült figurákat szintén közszemlére tették.”^{cxxv}
Ez egy újabb elem, amikor is *idolt* készítettek a tetemből vagy annak egyes részeiből, amelyet a jelenvalók mindig láthattak.

“Némely hagyomány úgy szól, hogy a királyi múmiákat a cuzcói Coricancha templomban, a Nap titkos szentélyében helyezték el. Két párhuzamos sorban voltak az inkák maradványai, és pedig Mancótól, az első Capactól kezdve utolsó leszármazottjáig. A coyák szintén itt voltak – Mama Occló Huacától kezdve Rahna Oceloig. Bebalzsamozva és királyi díszükbe öltözve, egymással szemben, magas aranyszéken ülve várták az istenkirályok ezen a szent helyen, az Andok dicsőségének panteonjában utódaik ideérkezését.”^{cxxvi}

Ne legyen illúziónk, hogy ezen procedúrák után végre nyugalom illette meg a tetemet. Az uralkodók múmiáját időnként *közszemlére* tették ki. “A nagy gyászünnepségek alatt begöngyölt tetemüket ünnepélyes körmenetben vitték Cuzco főterére, a lépcsők fülkéihez, s ott több napon át közszemlére tették ki, hogy a nép imádhassa.”^{cxxvii}

Nemcsak az uralkodók maradványait háborgatták, hanem a közemberekét is. “November a holtak hónapja volt. Ekkor kihozták a múmiákat a kriptákból, házukba vitték, díszesen felöltöztették, tollakkal ékesítették őket, és enni-inni adtak nekik. Azután nagy tiszteletben tartott őseiket énekelve és táncolva, processzióval vitték a templomba, s ott áldozatokat mutattak be előttük. Az ünnepség után a múmiákat megint visszavitték a kriptába, ahol a következő esztendőig maradtak.”^{cxxviii}

Amikor az európai hódítók jöttek, az uralkodók múmiáinak újabb háborgatásban volt részük: “...az eredetileg a Coricanha szentélyében elhelyezett múmiákat a spanyolok közeledtének hírére a Cuzco alatt húzódó katakombákba vitték[...] Annyit tudunk a maradványokról, hogy 1638-ig Limában őrizték, mint egy uralkodó rétegnek utolsó, fennmaradt nyomait, a három inka és a két coya királynő emberi vázát. Mind az öt »Lima város San Andrés kórházának gazdasági udvarán«, a trágyagödörben végezte. Odahajították őket »megkopottan és pusztulófélben«.”^{cxxix}

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában “A mumifikáció, amely Észak- és Kelet-Queenslandre, valamint a Darling és a Murray folyó medencéjére korlátozódik, több részből áll: miután a belső szerveket egy vágással eltávolították, a testet »összecsomagolták« és összekötötték, valamint általában befestették, a testet tűz fölött vagy a napon megszáritják, majd a csomagot (a »múmiát«) a gyászolók magukkal hordják mindaddig, míg gyászuk le nem csillapul és bosszút nem álltak; a »csomagokat« a különböző táborhelyeken meggyászolják, és előtte szertartásokat végeznek. Végezetül elföldelik vagy elhamvasztják, vagy üreges fában helyezik el. Néhány vidéken az előkészületeket még előzetes eltemetés és exhumálás is bonyolítja, másutt kannibalizmus, így a csomag végül csak csontokból vagy csontokból és a megszáradt bőrből áll.”^{cxix}

A mumifikálásnak egy másik módjáról is értesülünk: “Miután a bőr egy részét és a haját eltávolították, és a nyílásokat bevarrták, a testet bekenték zsírral és vörös okkerral, majd tűz fölött megszáritották.”^{cxixi}

H. Damm a mumifikálás különös módját írta le, de más, a tettemmel kapcsolatos szokásról is tudósított: “Bizonyos törzsek halottaikat nem a földbe, hanem kéregből és ágakból összerótt állványra helyezik a fák koronáiban[...] Annál a törzsnél, amely valaha az Encounter-öbölben élt, de már régen kihalt, az volt szokásban, hogy a halott fejét térdéig lehúzták és kezét az ölébe ejtették. Ez az ülőhelyzet, mint még látni fogjuk, minden bizonnyal praktikus megfontolásokat rejt magában. Ebben a sajátos helyzetben a halottat földre ültették, két égő farakás közé. A mesterséges hőhatás és a nap forrósága néhány nap alatt leoldotta a bőrt az izomszövetről, és a hozzátartozók könnyűszerrel megnyúzhatták a halottat. A megnyúzott holttestet **grinkarinak** nevezték[...]

A halottat, miután megnyúzták és minden testnyílását bevarrták, zsírral és vörös okkerfestékekkel dörzsölték be, majd az állványra helyezték, és gyöngye tüzet égettek alatta, hogy a test kellőképpen megaszalódjék. Ezután gyékényekbe csavarták – így batyualakja lett –, és hozzátartozói magukkal vihették vándorútjukra. A halott tehát még bizonyos ideig részt vett törzsének gondjaiban és örömeiben, míg végre halandó porai örök nyugalomra leltek egy állványzaton.

A bennszülöttek holtakkal kapcsolatos hiedelmeiből következik, hogy bizonyos csontvázrészeket – mint például a bal kar rádusza vagy egy kézfej – talizmánként viselnek[...]

Az állvány alatt annyi követ helyeztek el, ahány ember szóba jöhetett tettesként. Az egyes kövek a gyanúsíthatók nevét viselték [akiket felelősség terhelhetett az elhunyt haláláért]. Amint a felbomlás folyamán a hullanedv csöpögni kezdett, és valamelyik kőre rápottyant, a gyilkos személye megfellebbezhetetlenül bizonyossá vált. »^{cxxxii}

Az új-guineai *fore-törzsnél* a múmia élő családtagként van jelen a mindennapi életben. *“A bennszülöttek azt hiszik, hogy a halottak is átélhetik, ami körülöttük történik, amíg a múmiák megvannak. Ez az egyik oka, hogy ott őrzik a kunyhóikban a füstölt tetemeteket. Így a család halottainak még öröme telhet unokáik, ükunokáik játszadozásában, élő hozzátartozóik szavaiban. A férfiak és a nők olykor magukkal viszik a múmiákat is, ha olyan helyre mennek, ahol szívesen megmutatnának nekik valamit.* »^{cxxxiii}

A múmia szállítása és a vele kapcsolatos tevékenység így zajlik: *“A férfiak bambuszfonatú hordszékféleséget fognak közre, azon hozzák az összezsugorodott múmiát, a halott öreget. A csoport pár méterrel tőlünk megáll, akkor három nő óvatosan megemeli a bambuszláda fenekén heverő »csöndes« [halott] fejét, úgy, hogy az üres szemgödrök ránk szegeződjenek. A nők mindezt olyan szeretettel és mégis feltétlen tiszteletadással művelik, hogy azonnal szinte rokonszenvet érzek e primitív emberek iránt...”* Az író bennszülött kísérője köszön és társalog a múmiával.^{cxxxiv}

A halottégetési *“...szokással ellentétes a halott mumifikálása – írta H. Damm –. Új-Kaledóniában a holttestet több ponton megsúrják, a szúráshelyeket növényi nedvvel bedörzsölik, majd a tetemet megfüstölik, vagy legalább a koponyát, a **mana** hordozóját, helyezik biztonságba.* »^{cxxxv}

Ázsia

Történelmi civilizációk

Az ókori Kínában *“...a p'o lélek számára igyekeztek biztosítani a holttest tartósságát azzal, hogy teste minden nyílásába, szeméibe, orrlyukaiba, fülébe, szájába, nyelve alá és fogaira, hónaljába stb. kis jávedarabkákat helyeztek a felbomlás elleni védekezésül; ételt tettek mellé a sírba és ruhákat, s egy tükröt fényforrásnak.* »^{cxxxvi}

Ugyancsak az ókori Kínában alkalmazták azt a tetemtartósítási eljárást, amelynek során az érintetlen halott alá a jól záródó koporsóba higanyt helyeztek. Ez a módszer bizonyult a legjobbnak, hiszen a holttestet ez őrizte meg a legélethűbben, szinte teljes épségben.

Tibetben *“Az »élő buddhákat« – nemcsak a dalai vagy a pancsen lámát, de náluk kevésbé rangosakat is – olykor mumifikálták a haláluk után. Ez abból állt, hogy a tetemet besózták és valamilyen eljárással kiszárították, az arcot különleges mázzal bekenték, majd végül ülő pózban díszes **sírcsörtenben**^{cxvii} helyezték el.”*^{cxviii}

Európa

Kontinensünkön az eddig talált legrégebbi múmiát nem az ember, hanem a természet konzerválta. Néhány éve az osztrák–olasz határon, az Alpok egyik gleccserébe fagyva találták. A rézkorszakból származó, jó állapotban lévő, negyven év körüli férfi holttestének csak a nemi szerve károsodott. **Ötzi**nek nevezték el, és azonnal megindult a vizsgálata. Megannyi mintát vettek belőle, majd *“A múmia közel egy éve a dél-tiroli főváros újonnan épült múzeumában nyert végleges elhelyezést.”* Azóta tudományos, kulturális és idegenforgalmi látványosság. Emberek ezrei jönnek és borzongással teli kíváncsisággal nézegetik a hullát. De ez nem elég. A halottzaklatás újabb különös példájaként *“Musical főszereplője lesz Ötzi, egy alpesi gleccseren talált ötezer éves múmia. A »Frozen Fritz«, avagy Fagyott Fritz nevű zenés színpadi művön Manfred Schweigkofler dél-tiroli rendező és Mike Frayra meránói zeneszerző dolgozik. A musical egy a múmiának szentelt japán film jeleneteire épül. A művet a jövő nyáron [1999-ben] mutatják be a befejezés előtt álló új bolzanói színházban.”*^{cxix}

A dániai Tollund tőzegmocsaraiban talált vaskori férfihullát is a természet mumifikálta. Fejét kis sapka fedi, nyakán kötél hurkolódik. Ugyancsak Dániából, a grauballei tőzeglápból került elő egy vaskori férfi múmiája. A bőre, haja, sőt még az arcvonásai is igen jó állapotban őrződtek meg. *“Természetesen”* mindkettőt múzeumi látványossággként tárolják.

Az ausztráliai törzsi közösségek hullaszárítási mumifikálásához volt hasonló az eljárás, amelyet a *“művelt Nyugat”* még a középkor végén is alkalmazott. François Villon francia költő korában (1431–1463), a párizsi temetőben a sokszor országrészeket kipusztító járványok következtében már nem értek a halottak. Ezért a sírokból kiásták a hullákat és a temető falához támasztották száradni. A foszló, rothadó hullákból a csontok kilátszottak. (A témával további fejezeteinkben még részletesebben foglalkozunk.)

De nem is kell a középkorig visszatekintenünk. Szicília fővárosában: Palermóban, a kapucinusok katakombájában, az *“Emberek folyosóin”* mintegy 8000 ember

maradványait őrzik. (Ez a szám egy magyar kisváros teljes lakosságát jelenti.) A sok tetem évszázadok során gyűlt össze. Előbb a szegénységben élő barátok tetemét készítették ki, és akasztották a nyakukba az ember bűnösségét szimbolizáló kötelet. Később Palermo tisztos polgárai is lehetőséget kaptak, hogy konzerválva itt temetkezzenek.

A hullát ráfektették egy kiégetett, tehát nedvszívó agyaglapra, és ezen kizsigerelték. Ezt követően kitömték, és vegyszerezés nélkül Szicília tűző napján egy évig szárították. Fölöltöztették vagy nyakig zsákba varrták őket, és elhelyezték a katakomba folyosórendszerében kialakított fülkékben, ill. nyakuknál fogva fölakasztották a falra. A rájuk tűzött cédulák őrzik személyazonossági adataikat. Higiénés okokból az itt folyó mumifikálást már megszüntették.^{cx1}

Az emberi test eltárgyasult, mégis hátborzongató több ezernyi hullával közvetlenül egy légtérben, tőlük karnyújtásnyi távolságban szemlélődni. Elveinkkel nem egyeztethető össze, hogy ezeket a szerencsétlen emberi maradványokat néhány ezer líráért naponta több száz turista nézegeti, röhögi, gúnyolja, sajnálja és fotózza.

Kiváló orvosunk, Arányi Lajos Zoltán nevű kisfiát is bebalzsamozták. Fölöltöztették és egy székre ültették. Bal kezét homloka elé fordítja, miközben székének karfáján könyököl. Az akkori budapesti orvosegyetem Törvényszéki Orvostani Intézetében helyezték el.*

Nyikolaj Pirogov híres sebész 1881. november 23-án hunyt el. Felesége bebalzsamoztatta és *“szülővárosában, az ukrainai Vynycában, egy kriptában”* helyezte el. *“A munkát egy bizonyos Vidovcev nevű pétervári professzor végezte el – kitűnően[...] Pirogov kriptája fölé időközben egy szép kis kápolnát emeltek, ami alatt ma is működik a test konzerválásával foglalkozó laboratórium.”*^{cxli}

A XX. századi Európában is megannyi tetemet mumifikáltak, legyen szabad itt közülük csupán kettőt említeni, a moszkvai Vörös téren, a Kreml árnyékában lévő mauzóleumban egykor fekvő Sztálint és a ma is ott lévő Lenint, akiknek megtekintésére még néhány évtizede is naponta ezrek álltak sorban.

* Zoltánt saját patológus édesapja konzerválta arzén segítségével. A 7 éves kisfiú teste apja íróasztalán “üldögélt” a fenn nevezett intézetben. Ma a múmia a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tulajdona. (A szerk.)

A TETEM MEGÉGETÉSE ÉS ELHAMVASZTÁSA

A fejezetcímhez rövid magyarázattal tartozunk. A tetem *megégetése* és *elhamvasztása* nem azonos. Amikor a hullát máglyára helyezik, és alatta meggyújtják az éghető anyagokat, többnyire a rózsét és fát, a tetem megég. Egyes részei megsemmisülnek, míg főleg a fogak és az erősebb csontok, néhány lágy szövetrésszel együtt csupán megpörkölődik, de teljesen nem pusztul el. Ezzel a hullaégetéssel majd részletesen az indiai civilizációt bemutató részben foglalkozunk, de az ősi kultúrák is mindenütt ezt alkalmazták.

A hullaégetés és hamvasztás szokása, majd a hamvak urnás tárolása először hitelesen a szíriai neolitikum utolsó szakaszából mutatható ki.^{cxlii}

A tetem *hamvasztása* korszerű eljárás, amelynek során a test után hamu marad. A még egyben lévő kiégett csontokat is könnyen porrá törik, és az emberből csupán néhány deka marad, amely belefér egy kisebb urnába. Az ősi urna ház-, ember- vagy madár alakú, illetve fejű volt.

Amerika

Történelmi civilizációk

Az inkák a főünnepeken büneiktől gyónás jellegű megtisztulással szabadultak meg. *“A gyónást egy pap jelenlétében, különös szertartással végezték el. Az égő áldozatok hamvából egy keveset a meggyónt bűnöket jelképező kőre helyezett a gyónó, és ezt a hamut ő maga fújta le a kőről.”*^{cxliii}

Törzsi kultúrák

Brit-Columbiában a *karrier* indiánoknál a tetemet elégetik, miközben a férfi halott felesége szoroson a máglya mellé fekszik, míg a hőségtől félholtta nem válik. *“...ezután összeszedi és egy zsákba helyezi a csontokat meg a hamut; ezt azután két évig állandóan magával hordozza; az egész idő alatt rongyokba öltözik, és olyan bánásmódban részesítik, mintha rabszolga lenne.”*^{cxliv}

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában *“A nyugati törzsek kizárólag a hamvasztást ismerték. A halottat farakásra ültették, tuskókkal körbe rakták, ezt a kúp alakú halmazt azután meggyújtották, és a tüzet új meg új tüzelőanyaggal táplálták. A hozzátartozók végül*

gondosan összeszedték a hamut, kengurubőrbe varrták és amulettként hordták a nyakukban, betegség esetén orvosság gyanánt használták: az arcukat dörzsölték be vele. Ezenél a törzseknél az a sajátos felfogás uralkodott, hogy a halál csak napnyugta után állhat be, ezért azokat, akik nappal haltak meg, alkonyatig még élőknek tartották. ^{»cxlv}

Ugyancsak Ausztráliában *“A halva született gyermekeket a tábortűzben égetik el, mivel úgy vélik, hogy gonosz szellem bújít beléjük és ölte meg őket. Ezzel szemben az anyák halott gyermeküket – nem törődve egyéb terhükkel – hosszabb időn keresztül magukkal cipelik, mielőtt minden különösebb szertartás nélkül eltemetnék őket.* ^{»cxlvi}

(Emlékezzünk a főemlősöknél elmondott viselkedésre!)

A pápuáknál *“Az élők a holtaktól rettenetesen félnek. Ezt tanúsítja az is, hogy a teljesen feloszlott holttest koponyáját és csontjait elégetik, tehát maradéktalanul megsemmisítik a halottat, és azt a házat, melynek a tetejére kitették, örökre elhagyják.* ^{»cxlvii}

H. Damm írta a pápuákról: *“Meg kell említenünk végül a halottak elhamvasztását, amely csak nagyon kevés helyen fordul elő. Ismerik Új-Hannoverben, Új-Írország északi részén, az ettől keletre eső Tabar-szigeten és végül Bougainville déli részén... ^{»cxlviii}*

A Marianna-szigetcsoport Saipan-szigetén, ahol a második világháborúban az U.S.A. és Japán harcolt egymás ellen, több kilótt japán tengeralattjáró található. *“Időről időre azon emberek testének szétszórt maradványaival is találkoztam – írta M. Stingl –, akik mindezeket a vasszörnyetegeket kiszolgálták.* ^{»cxlix} A szigeteken a japánok összekeresgélték a szétszórt emberi csontokat. *“Ennek a furcsa, már-már ijesztő koponyagyűjtésnek voltam szemtanúja Saipan szigetén. Már a csontgyűjtésben is van valami a középkori varázslók mesterkedéséből. Hát még amikor a csontégetést láttam! Különös látvány volt. A »temetési csoportok« által az egész sziget területéről nylonzsákocskákban összehordott, gondosan megszámoltt és nyilvántartásba vett lábszárcsontokat, lapockákat, medencecsontokat és gerincsigolyákat a máglya tetejére helyezték. Amikor aztán a legkisebb csontocskát is japán pontossággal nyilvántartásba vették, a »szertartásvezető« meggyújtotta a gyufát, a máglya lángra lobbant, és a lángban, mint valami természetes krematóriumban, hamuvá váltak mindazoknak testi maradványai, akik sohasem látták viszont hazájukat.* ^{»cl}

Ázsia

Történelmi civilizációk

Kínában, ahol a hit szerint a tetemnek egyben kell maradni a túlvilági teljes “élet” számára, a halottégetés hullagyalázasnak számított. *“Egy főtisztviselő a császárhoz intézett emlékiratában bírálja ezt a szokást, amely szerinte a halottakkal szemben megnyilvánuló rossz bánásmód jele, és kéri, hogy a nagyon szegény családok államköltségen vásárolt földbe temethessék övéiket.”*^{cli}

“Íme, a helytelenítés egy másik jele: Hangcsou egyik kapuján kívül még 1275 táján is ott emelkedik az a sírhalom, amelyet a »Fából Készült Asszony Sírjának« neveznek. Ezt az asszonyt egykor, halála után elégette a férje. Még gyermekorban lévő fia mélységesen megbotráncozott ezen, és gyakran sírdogált, hogy anyjának nincs »fenyőkkel és szivarfákkal beültetett földje« (Irodalmi kifejezés a sír megjelölésére). Amikor felnőtt, fából elkészítette anyja képmását, felöltöztette, koporsóba helyezte, és elhantoltatta az említett helyen. Majd egy kis viskót építtetett a sírhalom mellett, s egy kevés földet is vásárolt egy szerzetes számára, akit megbízott az elhunyt kultuszának ápolásával (reggel füstölőt égettek, alkonyatkor lámpásokat gyújtottak).”^{clii}

Szucsou és Hangcsou helység kapcsán J. Gernet így írt a hamvasztásról: *“E két városban az elhunytak hamvait a kemencékhez beosztott szerzetesek víztócsákba szórták. Fucsienben viszont aranyurnáknak nevezett cserépvázákban gyűjtötték össze a hamvakat.”*^{cliii}

Tibetben, *“Ha elégettek valakit, azt elég gyorsan tették az illető halála után. Előfordult, hogy égetés előtt bizonyos ideig a földbe ásva tartották a tetemet. Az égetés után összekotorható csontdarabokat összetörték, árpával elegyítették és megetették az állatokkal. Ha magas rangú lámát égettek el, a hamvait agyaggal keverték és a masszából különböző szobrocskákat készítettek, amelyeket templomban helyeztek el.”*^{cliv}

A halottégetést, és a vele járó megannyi áldozatot a legbonyolultabban Indiában szabályozzák a vallási hiedelmek. Ezekről a számunkra különös szokásokról a *Pretakalpában, a Hindu Halottaskönyvben* olvashatunk.

Az égetés előtt a tetemet föl kell készíteni. *“A test meghintendő sesammal és kusafüvel, majd aranydarab helyezendő szájára; oldalra növény kerül. Kusa csomók, aranyak helyezendők a test nyílásaira, kezekre és a nyakra. Két ruha, safram és rizs áldozandó; a halott elborítandó virágfüzérékkel; a testet nem a szokásos kijáraton át kell a házból kivinni. A holttetemet a fiú-gyermek helyezze fatörzsre, az arc tekintsen északkelet felé. A máglya santalfából és palásafából készüljön.”*^{clv}

Máshol így fogalmaznak: “...szükséges a tetem megnyírása is; a körmök azonban nem vágandók le, valamint a hónaljok szőrzete is meghagyandó. Ezután a fiú és rokonai fürödjenek meg és öltsenek tiszta ruházatot.

Hozzanak vizet és mossák meg a tetemet, díszítsék szantállal és koszorúkkal, vagy kenjék be a Gangá iszapjával.

Tiszta ruha (is) adandó rá, majd jobb válla fölé helyezendő a szent zsinór...^{clvi}

Az égetésre való tetemfölkészítést az áldozatok bemutatása is kiegészíti. “Ha a fiú vállán viszi apját a máglyához, úgy ezzel lóadománnyal egyenértékű érdemet szerez magának[...]

Miután a földet megtisztította és vízzel meghintette, a félúton pihenjen; mossa meg (a tetemet) adományozzon Pindát érdekében[...]

Ezután vigye (a tetemet) a hamvasztás helyére és helyezze el arccal észak felé (más szövegekben déli irány szerepel); tisztítsa meg a hamvasztás helyét.

Törölje meg a talajt és kenje be (tehéntrágyával), határolja (darbafűvel), készítsen oltárt (vediká), ezt hintse meg vízzel, és gyújtsa meg az előírásoknak megfelelően a tüzet[...]

Ha a halott már a máglyára emeltetett, áldoztassék részére két Pinda annak, aki ekkor a preta névre hallgat. Az adomány egyike a máglyára, a másik a tetem kezébe kerül[...]

A tetem mellé négy, darbhafűből készített bábu helyezendő, ó Tárksya, melyek fölött elmondandó az öt csillagképhez intézett mantra[...]

A bábuk a halottal együtt hamvasztandók el (darbhafű bábut égetnek el akkor is, ha a tetem nem lelhető föl)[...]^{clvii}

Ha a férjéhez hű asszony, aki törődik férje javával, elhatározza, hogy követi (urát a halálban), úgy fürödjék meg (az előírásoknak megfelelően). [...]

Itt fejezze ki tiszteletét Súra (Napistenség) irányában, kerülje meg kétszer (más szöveg szerint 364-szer) a máglyát, majd foglalja el helyét a virágokkal díszített fekhelyen férje mellett.

Nyújtsa barátnőinek a kókuszdiót, és adjon jelet a máglya meggyújtására; tűrje teste égését ama meggyőződésben, hogy ez annyi, mintha a Gangában fürdőznék...”

A félig égett tetemnek még nincs nyugvása, újabb zaklatásnak van kitéve: “Ha a tetem félig, vagy egészen elhamvadt, a koponya kettéhasítandó; Grkastha esetében fahasábbal, aszkéta (yatin) esetében kókuszdióval...^{clviii}

Máshol ezt írják: *“A farakás meggyújtandó, Agni Kravyádához intézendő szavakkal. Ha a tetem félig elégett, úgy a haj zsiradékkal meghintendő. A siránkozás kerülendő. Ruházatban fürdés; sesam és vízáldozat, miközben az elhalt idéztetik. A halott érdemeinek fölsorolása[...] Tíz napon át a sírnál mutatandó be vízáldozat; a halott idézendő.”^{clix}*

A szertartás így folytatódik: a fiú *“Hintse meg a máglyát tejjel, ó Madarak Ura, aztán öntsön arra vizet; a csontokat (ezt követően) gyűjtse össze.*

Helyezze a csontokat palásalevelekre, mossa meg azokat tejjel és vízzel, tegye (azokat) agyagedénybe és végezze el az előírásnak megfelelően a halotti áldozatot (Sráddha). [...]

Tizenöt lépésnyire északi irányban ásson gödröt és oda rejtse a csontokkal töltött edényt, ó Madár.

E fölött mutassa be ama Pindát, amely elégetés fájdalmait közömbösíti, ássa ki ismét a csontokat és vigye az edényt a vízhez.

Hintse meg a csontokat újra meg újra vízzel és tejjel, majd szantállal és safránnal.

Takarja (azokat) levélbe, érintse ezzel szívét és fejét, megkerüléssel fejezze ki tiszteletét, és dobja a Gangába.

Akinek csontjai (az elhamvasztás után) tíz napon belül a Gangába merülnek, az soha nem kell visszatérjen a Brahman-világból.

Ahány napon át egy ember csontjai a Gangában maradnak, annyi ezer éven át időzhet üdvözülten a mennyben.

A Gangá-hullámait borzoló szél, érinti a halottat, és halálos bűneit semmivé teszi[...]

Ha valaki idegenben (vagy pusztában) halt meg, vagy rablók ölték meg vadonban, és (így) holtteste föl nem lelhető, úgy fia ama napon mikor erről értesül, készítsen darbhafüből bábut és azt égesse el. A hamut gyűjtse egybe és vesse a Gangá vizébe[...]

Ha kifejlett magzatot hordó asszony hal meg, úgy nyissák meg testét, vegyék ki a gyermeket és ássák azt földbe; az asszonyt azonban hamvasszák el.”^{clx}

Bali szigetén *“Sokáig kering még a menet a hamvasztásra kijelölt hely körül, kacskaringós utat tesz meg az erdőben, visszafelé halad egy darabon, mindezt pedig azért, hogy a rosszindulatú szellemek ne zavarják az ünnepség befejező részét, a holttest elhamvasztását. A máglyát egyébként a hegy tetején rakják, és csak estefelé kerül sor meggyújtására. Amikor a tűz kialszik, a hamvakat a tengerbe vagy folyóba szórják, hadd sodorja el őket a víz.”^{clxi}*

Az MTI jelentette: *“Dél-Koreában a fejlett technika révén egy különleges eljárással az emberi hamvakat 2000 Celsius-fokon szemcsésíteni tudják. A hamvasztás »forradalmasításának« első eredményét szerdán Szöulban mutatták be.”*^{clxii} A képen egy mosolygós, fiatal koreai férfi szögletes üvegszelencét tart, és benne a bonbonhoz hasonló kis golyók láthatók. (A következő lépésként elképzelhető, hogy a granulátumot csokoládéval vonják be, hogy a hozzátartozók elfogyaszthassák, mint más kultúrákban.)

Európa

Az európai halottégetés története a neolitikumig vezethető vissza. A tetem megsemmisítésének ezt a módját ettől kezdve rendszeresen és folyamatosan végzik. A *hamvakat* és *maradványokat* (pl. a Szeged-nagyszéksóstói hunkori halotti áldozat ékszereit^{clxiii}) vagy edényekbe helyezték vagy tetemként a sírban elföldelték. Az égetésnél itt is tetten érhető az a hiedelem, hogy a lelket a pusztító tűz kiszabadítja a földi testből, így az szabadon szárnyalhat. Így születik meg a *lélekmadár*, amelyet – kacsától a bagolyig – különböző szárnyasok alakjában ábrázoltak. Maga az urna alakja is ezeket az elképzeléseket tükrözi.^{clxiv} Más urnaedények viszont emberi arcot ábrázolnak. Ilyenek pl. a késő-rézorból (Péceli, Bádeni kultúra) származó *centeri urnák*. *“A szemet, orrot, mellet plasztikus dudorok jelzik. Pereme összenyomott, ami a fejdíszet jelezheti. A tarkónak megfelelő helyen lyuk van az égetett emberi csontok beszórására.”*^{clxv}

Az európai kultúrában mind inkább feledésbe merül a kultikus halottégetés, amelyet az iparszerűen végzett hamvasztás, a tudatos tetemmegsemmisítés vált föl, amely részben sírhely kímélésből, részben pedig higiénés okokból ma is élő gyakorlat. Kivételként csak a római ütközetek háborús áldozatainak elégetését, és a második világháborúban, a haláltáborokban alkalmazott halottégetést említenénk, amely az ellenfél, illetve a megsemmisítendő “faj” ellen irányult, hogy testük se maradjon, amely emlékeztetne rájuk, és hogy sírhantjuk zarándokhellyé ne válhasson. Ez utóbbi meddő elképzelésnek bizonyult.

A haláltáborokban – mint ismeretes – nem elégedtek meg azzal, hogy a tetemeket elhamvasszák. Az emberi testben lévő értékeket, elsősorban a bőrt, haját, szőrt, zsírt, foszfort stb. ipari módon igyekeztek gyűjteni és kiválasztani. Az emberi tetemnek tehát nem volt nyugalma; azt az állatok kadáverének kiaknázásához hasonló módon kívánták hasznosítani.

URNÁS TEMETKEZÉS

Az emberi maradványokat több okból helyezhették urnába. Elsőként azt említjük, hogy a fedeles urna olyan volt, akár a börtön, amelyből a halott nem szabadulhatott. Rendszerint még el is ásták, és léleklyukat sem hagytak a síron. Innen tehát sem a tetem nem szabadulhatott el “zombie”-ként, sem a szellem kísértetként.

A másik ok összefüggésben van egy archaikus magyar kifejezés jelentésével: a *hamvvederrel*. Ez az az emberi maradványok befogadására szolgáló edény, amely óvja a test (és hit szerint esetleg a lélek) maradványait. Edény, amely a maradványoknak otthonául, “házául” szolgál, s amely megvédi a holtat a túlvilági életben. Egyes kultúrákban ebből alakult ki a koporsó, mely egyszerre edény, hiszen a porhüvelyt fogadja be és őrzi, továbbá ház – formája elvont értelemben hasonlít is a hajlékhoz –, végül otthont biztosít a szellemnek is, amely innen jár vissza az élők birodalmába.

Harmadszor említjük, hogy az urna olyan, akár egy (a hajszalerekkel gazdagon átszőtt, tehát a vér által az életet vivő, befogadó, sőt oltalmazó) anyaméh, amely az “evilágon inneni” életet jelentette, míg az urna a “túlhanit”. Benne a tetem is zsugorítva, összegöngyölve vagy szerves anyagaitól megfosztva, tehát maradvány formájában van jelen. Szép magyar megfogalmazás szerint: az ember halálában “beleszületik egy másik világba”, melynek jelképe ez az “uterus-edény”.

További összehasonlítások helyett, inkább magával az urnával kell foglalkoznunk. Kézenfekvő, hogy mindjárt az anyagát említjük. Kezdetben készülhetett természetes növényi anyagokból, mint pl. Dél-Amerikában tökedényből, fölhasználhattak hozzá fát: kéregből készített és törzsbevájít edény. A késő neolitikumtól terjedt el a napon szárított, gyengén égetett, majd a jól égetett agyagból, de mindenféleképpen az agyagművesség magasabb szintjén álló készítmény.

Az urna másik leggyakoribb anyaga a kő, melyből kifaragták. (Később ebből alakult ki a *szarkofág*.) Végül, a legújabb kor termékeként kell megemlítenünk a kemény kerámiát: a “gránit”-ot, porcelánt és manapság már az üveget is.

Fölhasználását illetően, ismert volt a *gabonataroló hombáredények*^{clxvi} mintájára készült jókora urna, melybe az egész testet^{clxvii} belegyömöszölték. (A hombáredény a gabonát, a kenyér magvát, tehát az *élet* egy átváltozott, kézzelfogható realitását fogadta be.) Milyen szépen nevezte népünk legfőbb kenyérgabonáját a búzát “életnek”, a

gabonát, magvakat befogadó tárolóépítményeket (*hombárok*, *granáriumok*, *kotárkák* stb.) pedig *életesházak*nak.

Az urna második típusa a tetem újratemetése után összeszedett, többnyire letisztított emberi csontok tárolására szolgált. Harmadik típusa a régészeti korokból föltárt urnák nagyobb részére jellemző, amikor a tetemet megégették, és az összegyűjthető hamvakat: csontdarabokat, hamut helyezték el benne. Végül a hamvasztásból visszamaradt könnyű hamut, port, tehát a hamvakat teszik bele.

Kunt Ernő írta: *“Az ún. urnás temetkezés feltételezi az agyagművesség magas színvonalát, hiszen vagy az egész testet, vagy annak csontjait helyezik el agyagedényben.”*^{clxviii}

K. Birket-Smithe-t idézzük, aki könyvének vonatkozó részében azt a reális elképzelést taglalta, hogy az urnás temetkezés a padmalyos módszerhez hasonlóan arra irányult, hogy a föld ne legyen a tetemnek nehéz: *“Ide kapcsolható az a szokás, hogy a holttestet zsugorítják, és hatalmas agyagedényben temetik el, például az Amazonas-vidéken sokfelé, ahol különösen a **tupi** törzsek terjesztették el nagy területeken.”*^{clxix}

L. Sz. Vasziljev fogalmaz így a több évezredes kínai kultúra temetkezési szokásait taglalva: *“...a Jangsao-kultúrában is, éppúgy mint Eurázsia valamennyi festett kerámia kultúrájában, a csecsemőket nem a temetőben temették el, hanem a lakóház padlózata alá, agyagedényekben. Azonkívül a holttestek szigorúan meghatározott fekvésiránya (Panpóban fejjel nyugat felé) azt bizonyítja, hogy a jangsao népesség körében más népekhez hasonlóan meg lehetett az elképzelés a »holtak országáról«, amelyet helyileg rendszerint azonosítottak az őshazával.”*^{clxx}

Bármilyen különösnek, szokatlannak, vagy rebellisnek is hat, de az “őshaza” – ahol egy ember, társadalom, népcsoport, az egész kultúra megszületett –, s ahonnan mindannyiunk őshazájaként mi is megszülettünk, e szintézis lebontásaként, nem lehet más, mint az ösztöneinkben, egész gondolkodásunkban és kultúránkban oly mélyen benne élő anyaméh.

Amikor érett ifjúságunk elején, többek között a – Komoróczy Géza–Rákos Sándor fordításában magyarul megjelent – mezopotámiai ékírásos irodalmat elolvastuk, képesekké váltunk Thomas Mann: *József és testvérei* c. tetralógiáját értelmezni. Itt találkoztunk először egy különös áldozati-temetkezési szokással. Ha József elődei, az Ázsiában – különösen a Közel-, és Közép-Keleten – elterjedt szokások szerint, kiválva a törzsből új *nagycsaládot* alkottak, akkor a számukra építendő ház alapjába, a családalapító házaspár elsőszülött (fiú!^{clxxi}) utódját egy nagy agyagedényben,

áldozatként el kellett temetniük^{clxxii}. Ez az áldozat biztosította az isten(ek) jóindulatát, s általa (általuk) pedig a család gazdasági gyarapodását, potenciális jólétét, létszámbeli növekedését és fönmaradását. Amikor 1995-ben Jeruzsálemben, az Izraeli Múzeumban jártunk, a kiállítási tárlók egyikében egy ilyen rítust szolgáló, dokumentált ásatásból származó urnaedényt láttunk, benne gyermekcsontvázat.

Japánban, a jajoi korszakban *“Temetkezésnél elterjedt a nyújtott testtartású temetés. A síroknál már megtalálhatók a sírjelvények is, s esetenként kőkoporsóban és nagy korszokban is temettek.”*^{clxxiii}

H. Damm írta a csendes-óceáni szigetvilág temetési rítusait vizsgálva: *“Egyes helyeken összegyűjtötték a többi csontot is, és – mint Murua-szigeten a Massim-körzetben – nagy agyagedényekben őrizték vagy – például a Salamon-csoportbeli Choiseul-szigeten – kőszarkofágokban helyezték el.”*^{clxxiv}

A TETEM KITEVÉSE

A tetem háborgatásának egyik ősi, elsősorban a törzsi kultúrákban ismert módja az volt, hogy a halottat kitették a természetbe, a fölbomlási folyamatok fölgyorsulását rábízták a ragadozókra – vagy ezeket segítségül hívva –, rágcsálókra, rovarokra és az időjárásra. Mindezek együttesen meggyorsították, és elintézték a megsemmisítést. Ehhez az eljáráshoz több ismert példa alapján hozzátartozott az a szokás is, hogy a közösség számára hasznavehetetlen öregtől már életében megváltak. Vagy erőszakkal kitették, elkülönítették a csoportjától, avagy megadták neki az időmegváltással együtt járó haláljogot.

Önpusztítási célból történő önkéntes elkülönülés ismert az észak-amerikai indiánoknál, az eszkimóknál, Japánban, Erdélyben stb. A tetem kitevése pedig valamennyi kontinensen előfordult. Minderről általánosságban így írt K. Birket-Smith: *“A holttestnek a nyílt ég alá való egyszerű kitevése valószínűleg éppen olyan ősi, mint az elföldelés[...]. Sok eszkimó csoport, Észak-Amerika nyugati részén több indián, valamint néhány szibériai törzs többé-kevésbé rendszeresen az erdőben vagy a pusztában hagyja halottait, és legfeljebb nagyjából fedi be őket kővel vagy gallyal. Ezt az eljárást egyes primitív dél-amerikai törzseknél is megtaláljuk, míg a veddák a tetemet levéllel álcázott barlangba helyezik el. Hasonló szokásokkal elszórtan Afrikában is találkozunk, különösen a kontinens keleti részén, a Nagy-tavak vidékén, ahol a maszaik*

és más törzsek a holttestet a keselyűknek és a hiénáknak vetik prédául. Fejlettebb viszonyok között természetesen főleg a rabszolgák vagy más, hasonlóan megvetett személyek tetemével bánnak ily módon; ez az annyira visszataszító szokás ugyanakkor azonban fennmaradt két igen fejlett ázsiai vallásban, a lámaizmusban és a mazdaizmusban.” A párszik “...a holttestet a költőien, egyébként azonban alaptalanul Hallgatás Tornyának nevezett épületekben helyezték el.”^{clxxv}

A holttestnek állványon vagy egy fa koronájában történő elhelyezéséről adatok vannak Indonéziából, Ausztráliából, Melanéziából, és Amerikából. A magasból a lélek könnyebben elrepülhet a Halottak Birodalmába, bár ezt sokan kétlik. Vannak példák arra is, hogy a tetemet csónakba helyezve hagyják magára, vagy az óceánra bízzák, mint néhány óceániai szigeten.^{clxxvi}

Amerika

Történelmi civilizációk

Az aztékoknál “Az áldozatok húsát a krónikák szerint gyakran úgy hasznosították, hogy a király házi állatkertjében szép számmal élő vadállatokat, jaguárt, ocelotot, kígyókat, sasokat is azzal etették.”^{clxxvii}

A Cuzcóban 1548-ban elhunyt inka fejedelem temetésének lefolyását így írták le: “Halála éjszakáján finom gyapjú kötél segítségével drága takarókba burkolták, és a legnagyobb titokban egy kútba vagy a palotától – ahol arany és ezüst gazdagságban élt – egy kődobásnyira levő Urcos tavacskájába rejtették.”^{clxxviii}

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában, a Murray folyó alsó folyásának vidékén “A nagyon öreg nőket azonnal eltemették, vagy egyszerűen egy villás faágra helyezték; a nagyon öreg férfiaknak is hasonló sors jutott.”^{clxxix}

Új Guineában a pureiniknél “Alig pár méterre tőlünk oszlófélben levő hulla feküdt, nyitott koporsóban a sövény mögötti sírhelyen. A koporsót cölöpökre helyezték, földdel díszítették, és egy kis tetőt emeltek fölé. Legyek hada keringett körülötte.”^{clxxx}

J. Bjerre az új-guineai *kutubu* törzs temetkezési szokásait igen részletesen leírta. Az itt közölt részletek arról tanúskodnak, hogy a tetemnek egy évig nincs nyugodalma, olykor az európai ember számára hátborzongató cselekedeteket végeznek vele. Érdeemes megfigyelni, hogy a tetemzaklatásnak hányféle, rettentő módját eszelték ki.

“Ha egy kutubu meghal, holttestét egy napig a férfiak közösségi házában terítik ki. Gyékényre teszik a tetemet, s betakarják háncsruhákkal. Körülötte ülnek az asszonyok – a lábánál az özvegy helyezkedik el –, és fájalmuknak magasan hangzó jajkiáltásokkal adnak kifejezést...” Ez verbális zaklatás.

“Azután gyékényekbe burkolják és rúdhoz kötözik a holttestet, így viszi két férfi a már előkészített csónakba. Az egyik férfi okvetlenül az anyai ágból való rokona az elhunytnak, legjobb, ha egy nagybátyja[...]

A halottat csónakon viszik a falu temetőjébe, amely rendszerint egy félreeső hely a tóparton. Ott a rokonok időközben már előkészítették és gyorsan feldíszítették az ácsolt koporsót, amelyet a földtől körülbelül másfél méternyire helyeznek el. Néhány férfi a halottkísérők közül segít az elhunytat a koporsóba – a *devébe* – tenni. Amikor a még mindig gyékénybe burkolt tetem a megfelelő helyzetben van, gerendákat erősítenek keresztben a koporsóra, hogy a halott ne tudjon kiszállni onnan[...] a koporsó közvetlen közelében egy hosszú ágot tűznek le a földre, és a végét a halott feje fölé hajlítják, majd zsinórral erősen odakötözik a halott üstökéhez. Idővel, amikor a hulla már a bomlás előrehaladott állapotában van, a scalp lejön a koponyáról, és az ág a magasba csapódik. Ilyen módon épségben megmarad a hajzat.”

Mielőtt a gyásznép a sírtól távozik, ajándékokat, a halott kedves tárgyait és boggyógyűjtő kosarat helyeznek el a koporsó alatt és előtt. “Ezután otthagyják a holttestet a szabad ég alatt, s átadják az enyészetnek.” A rokonok egy darabig még idejárnak, siratják, élelmiszert hoznak neki, verbálisan és manuálisan egyaránt zaklatják. “A rokonokon kívül még vándorló varázslók is felkeresik a halottakat, mint mondják, azért, hogy a bambuszedényükbe hullaméreg-cseppeket gyűjtsenek.”

Közben a tetemnek ünnepeket tartanak, és ezalatt “...a halott legközelebbi rokonai néhány húsdarabkát dugnak a kunyhó falába vagy a szalmatetőbe, miközben az elhunyt szelleméhez szólnak:

– Aia, naga ta numaga! – (Itt az enivalód!)...”

Az utolsó gyászünnepe “A falufőnök az elhunyt két férfirokona kíséretében már napokkal előbb kimegy a koporsóhoz, és ott a halott két kisujjáról letörnek néhány csontocskát, s ezeket egy felül bevágott bothoz illesztik. A csontocskákat magukkal viszik a férfiak, amikor a következő napokon vadászni mennek, hogy ételmezt szerezzenek az ünnepre[...]

Nap, szél és eső megteszik a magukét, s a tetemből hamarosan nem marad más, mint egy csontváz a devében. Ekkor a halott koponyáját, haját és csontjait beviszik a faluba. Ott a csontokat és a koponyát először megmutatják az özvegynek, s eközben az asszonyok kis időre letelepednek és jajveszékkelnek. Ezután a halott földi maradványait hálóba teszik, és a férfház tornácán felakasztják a tető alá.

A legtöbb faluban látni lehet ezeket a házak verandáján lógó hálókat a csontokkal. Egy évig függhetnek ott, amíg el nem jön az ideje, hogy az igazi temetkezőhelyre vigyék, amely vagy egy tó fölé nyúló szikla, vagy egy félreeső barlang az őserdőben.^{»clxxxix}

H. Damm írta: *“Ha a [halott] totemje kígyó volt, akkor csak a földbe temetik, ha viszont cápa, akkor a tengerbe. Új-Írország déli részén a halottat csónakban tették ki a tengerre, a Salamon-szigetek partlakói pedig a tengerbe süllyesztették a holttestet. Malaita szigetén és Új-Kaledóniában egy korábbi tengeri temetkezésre emlékeztet az a szokás, hogy a halottat hajószerű koporsóban egy fa lombjai között függesztik fel vagy temetik el. Itt a tengeri temetkezés az ősbibb és az eredetileg szokásos fára való temetkezéssel olvadt össze. Új-Kaledóniában a holttestet kosárba helyezve az ágak között akasztották fel, vagy gyékénybe burkolva az erdőben nehezen hozzáférhető helyen, meredek lejtőn emelt állványon vagy sziklahasadékban helyezték el.*^{»clxxxix}

A pápuáknál *“Különösen kellemetlenek azok a halottak, akik fertőző betegségben, így például **framboesiában** haltak meg. Igen egyszerű, de radikális módon szabadulnak meg tőlük: a halottat az egészségügyi követelmények tiszteletben tartásával a folyóba dobják, hogy a lehető leggyorsabban eltűnjön a törzs területéről.*^{»clxxxix}

Új-Guineában, a Laigam-völgyben, az engáknál *“Ha például egy férfi meg akarja ölni ellenségét, egy koporsót keres, amelyben oszlófélben levő hulla van (a halottakat ugyanis cölöpökre állított, nyitott koporsókban helyezik el). Azután üreges bambuszcsövet tesz a holttest alá, hogy a tetemből kicsöpögő folyadékot felfogja, sőt, olykor, a folyamat gyorsítása végett megszurkálja a holttestet. Ehhez a folyadékhoz hozzáad a feleségétől származó kevés menstruációs vért, amelyet rendkívül veszélyesnek tartanak.”* A szörnyű kotyvalék varázsszerként hat.^{»clxxxix}

Ázsia

Történelmi civilizációk

Tibetben *“A múlt században még előfordult, hogy a halottat disznókkal etették meg; az ilyen állatok húsa – leírások szerint – igen finom volt.*^{»clxxxix}

Különös szertartás a tibeti *égbe temetés* is. Amikor ma egy hívő buddhista meghal, a család a lámákhoz fordul, akik kikérdezik őket a halott felől. *“Aztán a kapott adatokból és a csillagok állásából kiszámítják, hány napig kell otthon maradni a holttestnek, mikor legyen temetés...”* stb. Ezután, főleg ha idős a halott, *“Felöltöztetik, testét ülő pózba szorítják olyanképpen, hogy kezeivel átfogja a lábszárait, feje a térdein nyugszik. Takaróba csavarják, és ha van egy erős fia, az így »becsomagolt« tetemet a fiú a lámák által meghatározott időpontban a hátára veszi és körbe viszi a Pákó utcán[...]*

A lámák által kijelölt napon, kora hajnalban – az égbe temetést mindig napkelte előtt végzik – kiviszik a tetemet a temetés színhelyére[...]

A temetésen csak távolabbi rokonok, barátok, szomszédok lehetnek jelen. A színhelyen van egy lapos kő, arra ráfektetik a tetemet. Olyan szabály van: a férfit arccal lefelé, a nőt a hátára kell fektetni. De még mielőtt hozzányúlnának, füstölőszert gyújtanak...” Ennek jelzés értéke is van, *“...amelyet a keselyűk már jól ismernek, s ahogy észreveszik, rövid percek alatt ellepik a helyszínt, kezdetét veheti a temetés[...]*

A szertartás főszereplője, a tetemboncoló nekifog, nagyon szakszerűen levagdálja a húst a csontokról, és odaadja a keselyűknek, megeteti vele a madarakat[...]

*A csontokat – ide érve a koponyát is, amelyet már korábban elválasztottak a törzstől – egy arra rendeltetett kőedényben péppé zúzzák, **campával** [pirított árpadarával] összekeverik és azt is a keselyűknek adják.*

[...]ha a végén valami véres maszatot mégis hagyva a kövön a művelet, campával azt is felitatják, és azt sem utasítják vissza a madarak. Mindenesetre: az égbe temetettnek egyszerűen nem marad nyoma.”^{clxxxvi} Megjegyezzük még, hogy a boncolónak lehetnek segédei. A tetemből a szertartáson részt vevők is falatoznak.

Ugyancsak szokásban volt Tibetben a vízbe temetés is. *“Erre a sorsra többnyire a csavargók, koldusok, szegény emberek jutottak. A halottra pálcával vonalakat húztak, ez a test feldarabolását jelképezte. Aztán a meggörbített tetemre követ kötöztek és a folyóba dobták, hogy megegyék a halak.”^{clxxxvii}*

*“A **kitevéses** temetkezés során a tetemet eltávolítják az élők köréből, s az időjárásra, a természetre bízzák sorsát. Ide sorolhatók az indiai **párszik dakmái**, azaz a híres **hallgatás tornyai**. Vallási felfogásuk szerint tisztátlannak számít minden, ami a halállal kapcsolatos, a holttest ezért nem kerülhet kapcsolatba a tiszta elemekkel, a földdel, a vízzel és a tűzzel. A párszik a tetemeket ezért a hallgatás tornyaiban helyezik*

el, a keselyűk martalékául. A hengeres, magas fallal körülvelt dakma belsejében, egy központi akna felé lejtős felületen, három sorban helyezik el a halottakat: legfelülre a férfiak, középre a nők, legalulra pedig a gyermekek tetemeit. A keselyűk által tisztára rágott csontok az aknába kerülnek, amelyben mész és foszfor van, itt elporladnak, majd az esővíz lemossa az egészet a föld alatti csatornába. E tornyokba csak a halottvívők léphetnek be.^{»clxxxviii}

Róheim Géza írta: *“Az urjankháj tatárok kenderolajat öntenek a halottra, hogy a kutyák hamarabb megegyék és minél hamarabb falják fel a kutyák a holttestet, annál jobban örül a rokonság.*^{»clxxxix}

Európa

Szabó Jenő írta a középkor végi Sopronban tárgyalt egyik perről: *“1679-ben ítékeztek Hetyei Magdolna felett is. Ez a huszonhét éves cselédlány brutális módon végzett törvénytelenül született gyermekével. Kivitte a bánfalvi erdőbe, ott kenyérvágó késsel elmeteszte a torkát és a holttestet az állatok és enyészet prédájául hagyta.”*^{»cxc} Egész történelmünk tele van hasonló esetekkel. Saját gyűjtésünkből mutatunk be néhányat.^{»cxi}

A 388/1818. pörben a 15 éves kislány a mostoha bátyjától terhes lett és *“...a’ Tanya Ház pitvarában gyermekemet meg szülvén azt azonnal kezembe vettem a’ Ház végéhez ki vittem [...] le tettem, es ottan hagytam...”* A bírák előtt kétszer mesélte el, hogy miként történt, de mindig másként. Egy lényeges közös vonás volt a történeteiben, hogy a gyermek eltűnésében a kutya szerepe végig világos volt. Amikor a lány később kiment a tanyából megnézni a ház végénél letett gyermekét, tapasztalatáról így vallott: *“...egyebet nem találtam ott a Tanyabéli kutyáknál mellyek valamin nyalakodtak.”* Az egyik vallatója meg is jegyezte: *“...azt az ártatlant, oktalan állatok prédájává önként adtad.”*

A 401/1829. pörben a leány decemberben, a hidegben egy disznóólban szült, *“...a tölle született gyermeket a Patkányok különös prédájára [így] az Ol színbe a gaz közzé tette.”* Mint az a csatolt orvosi látleletből kiderült, a leány az előbb megfojtott újszülött köldökét nem kötötte el, karját, arcát, nyakát pedig a patkányok csontig lerágták.^{»cxii}

A TETEM ÚJRATEMETÉSE, KETTŐS TEMETÉS

Máig gyakorolt, igen elterjedt halottzaklatási mód, amikor a tetemet egy idő után előveszik, kihantolják és különféle ceremóniák kíséretében újratemetik. Van hely, ahol a holttest még teljesen el sem porladt, a csontokat bomló lágyrészek fedik, és így kerül végleges sírjába. Máshol a csontokat gondosan megtisztogatják, és csak ezeket temetik el, vagy helyezik végső nyugalomba, pl. barlangba, osszáriumba.*

Afrika

Az alábbi döbbenetes és különös újratemetési szertartás a Malgas Köztársaságban (az egykori Madagaszkár szigetén) a mai napig ismert tetemzaklatási mód. Az ott élő emberek számára ez a procedúra természetesen az elhalt megtisztelése, és számukra az jelentené a közösségi normáktól való eltérést, ha nem ezt gyakorolnák.

“Miközben a fővároshoz közeledtünk – írta D. Attenborough, a világhírű zoológus, szakíró és filmrendező –, elhaladtunk az út szélén gyalogló számos kis embercsoport mellett. A csoportot zászlóvivők vezették, középen pedig hurokkal rúdra akasztott, hosszú faládát vittek. Amikor megkérdeztem Georges-ot, hogy mi ez, hátborzongató választ kaptam: hullákat visznek...”

Amikor beköszönt az esős évszak *“Kihantolják azoknak az embereknek a holttestét, akiket ősi földjüktől messze temettek el, visszaviszik abba a faluba, amelyhez tartoztak, és szerte az **imerinek** dombjain kinyitják a családi sírboltokat, mert ez a holtak visszatérésének, a **famadikani** ünnepeknek az időszaka[...]*

A délután derekán három öregebb ember, élükön annak a családnak a legidősebb tagjaival, amelyé^{cxci} a sírbolt, leszállt a sötét sírüregbe, és mindegyik magával vitt egy fonott pandanus-gyékényt. Amikor előjöttek, a gyékényben fehér lepedőbe csavart hullát hoztak. Formaságok nélkül siettek végig az ülő emberek között, és letették terhüket a néhány méterrel odább ágakból eredeti módon összeállított emelvényre. Egymás után hozták ki és sorban egymás mellé fektették a holttesteket...”

Ezt követően a család tagjai lassú táncba kezdtek. *“Minden szám végén a táncosok a hullák felé fordultak és meghajoltak.”*

Aznap éjszaka néhányan a hullák mellett virrasztottak. Másnap *“A nők csoportosan leültek, és térdükre vették a begöngyölt hullákat. [...]a nők a halott lelkével*

* Az ún. kettős temetkezés oka az a hit, hogy a lélek csak akkor válik el igazán a testtől, ha az már megsemmisült. Csak ekkor búcsúznak el végleg a halottól a második temetéssel. (A szerk.)

foglalkoztak olyként, hogy simogatták és gyöngéden paskolgatták testét. Némelyek szóltak is hozzájuk, hogy megnyugtassák és meglegedettségre biztassák őket...”

A férfiak csíkokra tépték a drága selyemből erre a célra készített pólyát, a lamba menát. Ezután *“A nők letették a holttesteket, és mindegyiket átgöngyölték az új, tarka szemfedőbe. Sok hulla már alig volt egyéb, mint a régi szertartások lambáinak maradványaival keveredett por. A rothadás dohos szaga töltötte be a levegőt.*

A férfiak fűrgén végezték munkájukat, kíméletlenül és különösebb tisztelet nélkül bántak a maradványokkal.

Miután valamennyi tetem megkapta új lambáját, visszahelyezték őket emelvényükre, és a család újból járnai kezdte a látványos négyestáncot.”

A leírtakból világosan kiviláglik, hogy a malgasi tetemeknek nem egy-két újratemetést, hanem azoknak egész sorát kell kiállniuk, egészen addig, míg a több nemzedéki emlékezés számon tartja őket, ill. amíg el nem porladnak.

A tánc vége felé *“...a holttesteket egymás után fölsegítették az emberek vállára, és ünnepi menetben háromszor megkerülték velük a sírboltot. Az utolsó kör végén leadták őket a sír lépcsőin álló férfiaknak, hogy visszatérjenek a sötétségbe.*

[...] *Azt mondják: kutyakölyök az, aki eltűri, hogy ősei elfeledetten és teljes nyugalomban heverjenek sírjukban. A halott megkívánja, hogy táncsal és lakomával szórakoztassák, hogy újra meg újra megmutassák neki a nyáját és a földet, amelyeket egykor gondozott és művelt[...]*

Azt a családot, amely több mint öt évig merészeli halasztani a holttetemek visszahozatalát, nemcsak erkölcstelennek és szégyentelennek tartják, hanem ostobának is. ^{»xciv}

Amerika

Törzsi kultúrák

Az indián bororók (Quejarában) szintén kettős temetést rendeznek a tetemnek, *“...ami abból áll, hogy először is a falu közepén ásott és ágakkal takart gödörbe temetik a holttestet, amíg a húsa el nem rothad, majd a csontjait lemoszák a folyóban, kifestik és ragasztott tollmozaikkal díszítik, aztán kosárban lemerítik egy tó vagy folyó fenekére.* ^{»xcv}

A sírgödör végül is nincs behantolva. Az élő és holt világ közötti közvetítőt a kiválasztott *“...nyomában szállongó búzról ismerik meg; ez nyilván azt a szagot idézi*

fel, amely a holttest ideiglenes temetésének heteiben árasztja el a falut, amikor a halott a földön fekszik, a tánchely közepén... »^{cxcvi}

Az észak-amerikai huronok “Minden tizedik vagy tizenkettedik évben[...] nagy gyászünnepeket rendeztek, amelynek során összegyűjtötték, megtisztították és külön erre a célra ásott közös sírokban szertartásosan eltemették a közbeeső időben meghaltak csontjait.” Hasonló szokásokat figyeltek meg a Mississippitől keletre élő törzseknél, a trópusi Dél-Amerikában is, valamint Indonéziában, Melanéziában, Új-Zélandon stb.^{cxcvii}

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában van olyan temetési szokás, “...hogya csontokat egyik sírból a másikba helyezik – ami újratemetésnek is tekinthető” – írta A. P. Elkin.^{cxcviii}

A tetem újratemetését gyakran igen különös szertartások kísérik, amikor a maradvány egyes részeit, elsősorban a csontokat, de olykor a haját is újra “vallatni” kezdik az elhunyt gyilkosa felől, mert hitük szerint a halál annak köszönhető, hogy valaki elpusztította őket. A Lavertontól “...keletre élő törzseknél a sírt nem temetik be, hanem csak lefedik ágakkal. Egy idő múlva, amikor a hús már lerothadt a csontokról, a csontokat megvizsgálják, nem találnak-e mágikus fojtogatásra utaló jeleket.” A kontinens északnyugati sarkától egészen a közepéig “...a holttestet először egy fán lévő platformra teszik ki, ezt jóval később nagy gyászszertartás, majd a csontok végleges elhelyezése követi; akár olyan formában, hogy a csontokat eltemetik, akár úgy, hogy barlangban helyezik el őket.”^{cxcix}

Északnyugat-Ausztráliában, a Forrest folyó vidékén “A holttestet eltemetik, és kis köveket raknak a sír köré[...] Körülbelül az idő tájt, amikor a hús már teljesen lerothadt a csontokról, fontos gyászszertartást tartanak a sírnál...” Ennek a központi alakja az orvosságos ember. “A Cape York-félsziget több törzsénél a vizsgálatot az exhumált testen végzik el, de ez néhány nappal a temetés után történik. Több esetben a csontokat megtisztítják a hústól és összekötik, hogy magukkal vihessék, és tovább gyászolhassanak felette[...] Az is szokás, hogy a testnek csak egy darabját hagyják a sírban, azzal a »szilánkkal« együtt, amely a halált okozta, a többi pedig becsomagolják, és magukkal hordják mindaddig, amíg el nem árulja, ki »ölte meg« őt. Ha szükséges, kérdéseket tesznek fel az elhunyt hajának is.”^{cc}

Új-Guineában “A második temetésnek az idejét a hozzátartozók állapítják meg. A sírra vagy az állványra ételt helyeznek, és a halotthoz fia vagy fivére így szól: »Élelmet

hoztunk a számodra. Holnap elvisszük a csontjaidat.« A sírból kiásott vagy az állványról leszedett csontokat nagy csipeszekkel fogják meg, kéregdarabokra fektetik, amelyeket összekötöznek. A kötegeket, különösebb szertartás nélkül, a településtől távol, egy sziklahasadékban vagy egy fa gyökerei között helyezik el. A combsontból rendszerint tört készítettek. »^{cci}

A melanéziai Trobriand-szigeten a házastárs halálakor az életben lévő házastársnak hosszadalmas ceremóniával kell mély gyászt átélnie. *“Az egész rítus során állandóan **zaklatják**^{ccii} a halott szerencsétlen maradványait. Testét kétszer is kihantolják, feldarabolják, egyes csontjait kihámozzák teteméből, kézről kézre adják, előbb egyik félnek, azután a másiknak, míg végre örök nyugalomra helyezik. »^{cciii}*

Ázsia

“Az újkőkorban [neolitikumban] a kínaiak történelem előtti ősei a kettős temetést gyakorolták, s a holttest elbomlása után a csontokat okkerréteggel vonták be, úgy helyezték a végleges sírba[...] A történelmi időkben, amikor az elrothasztás már nem volt többé szokásban, bizonyos temetési bútorokat vontak be cinóber réteggel. »^{cciv}

Bali-sziget lakói *“A halottat először gyékénytakaróba burkolják, és vékony réteg föld alá temetik. Az igazi gyászszertartásra, amelynek végén elhamvasztják a testet, csak jóval később kerül sor, félévvel, egy évvel, vagy még hosszabb idővel a halál után, mégpedig azért, mert ez nagy ünnepség, sorozatos lakomák és különböző multságok keretében zajlik le, tehát a család számára jelentős költségekkel jár. »^{ccv}*

KANNIBALIZMUS

Az állatvilágban igen gyakori, a szubhumán főemlősök esetében sem ritka. Az emberevés minden lakott kontinensen elterjedt jelenség volt. A kannibalizmus két módja ismert: az élő ember lemészárlása táplálkozásra való fölhasználás céljából; illetve a már halott tetem elfogyasztása. Egyik változata az *endo* vagy *belső* kannibalizmus különös szokása, melyet *“...India és Amerika egyes részein [találunk], ahol a hátramaradottak italba keverve megisszák az elhunyt hamvait. »^{ccvi}*

Mindegyik eljáráshoz vagy első-, vagy másodsorban valamilyen mágikus, misztikus szertartás, avatási szokás, vallási hiedelem társult, vagy a tetem elfogyasztása

az ellenség illetően való megsemmisítésére irányult, amely mintegy “megideologizálta” a kannibalizmus szokását.

A testből való táplálkozás elsősorban az agyvelőt és a szívet, másodsorban a további zsigereket, az izomszövetet és a zsírszövetet érintette, beleértve a csontvelőt is. Csecsemők és embriók esetében pedig mindent elfogyasztottak, olykor, pl. Ausztráliában még a placentát is. Közismert elképzelések szerint, a szív és az agy elfogyasztása a megboldogult testi erejét, életerejét ill. szellemi értékét, tudását mentette át a bekebelezőbe, ami által a szelleme fölötti hatalom megszerzését remélték; vagy a hozzátartozót kívánták önmagukba befogadni, mert “jobb helye lesz bennünk, mint a sivár külvilágban”. A tibeti temetési szertartás alatt a hulla elfogyasztása a reinkarnáció jegyében történik, de egyben a halott lelkének visszajárását is igyekeznek vele meggátolni.

K. Birket Smith írta: *“A kannibalizmus igazi jellege a legvilágosabban ott mutatkozik meg, ahol az elhunyt rokonokat eszik meg. Ezzel az aktussal nemcsak a saját életerőt sikerült megújítani, de az ősök is folytatják létüket az utódokban, ahogyan a család a gyermekekben él tovább[...] A Fiji-szigeteken csak a papoknak és a főnököknek állott jogában emberhúst enni, amit más étellel ellentétben, nem volt szabad kézbe venni, hanem külön erre a célra szolgáló villával fogyasztották [el...] Egyes népeknél, így a Kongó és a Szudán határvidékén élő mangbetuknál az emberhúst ingyencfalatként, friss levelekbe szépen becsomagolva árulták a piacokon. Cieza de León pedig arról tudósít, hogy a kolumbiai indiánok, akiket Dél-Amerika leghírhedtebb kannibáljainak tartanak, előszeretettel öltek meg terhes nőket, hogy megegyék az embriót.”*^{ccvii}

Egyes társadalmak a halottaikat *“Nem engedik nyugodni, hanem háborgatják őket: olykor a szó szoros értelmében, mint a kannibalizmus és a tetemevés esetében, ha azért gyakorolják, hogy bekebelezzék az elhunyt erényeit és mágikus erejét; és jelképesen is, az olyan társadalmakban, ahol tekintélyért versengenek, és a versengőknek, hogy úgy mondjuk, állandóan segítségül kell hívni a halottakat, és ősök felidézésével, családfaszédelgéssel igyekeznek igazolni előjogaikat.”*^{ccviii}

A szociál-, ill. kulturális antropológia képviselői egészen az utóbbi időkig azt vallották, hogy a kannibalizmus velejárója csupán a hiedelem volt, holott ez nem egy népnél legfölbjebb másodsorban csatlakozott a tetemevéshez, amelynek nyilvánvaló és nem titkolt oka az volt, hogy “állati” fehérjéhez jussanak azokon a területeken,

amelyeken ennek híjával voltak. Olyan törzsek is voltak, ahol a kannibalizmus a születésszabályozást szolgálta.

A tetemzaklatás kannibalizmussal párosulhat a szerencsétlenségek elszigetelt túlélőinél, ahol nincs más táplálék csak az emberhús, és ha életben akarnak maradni, rákényszerülnek a halottfogyasztásra, mint pl. egyes hajótöröttek vagy légi katasztrófák megmenekültjeinek esetében. Háborúk, éhínségek is kiváltották már a tetemevést. Példák bizonyítják, hogy a kannibalizmus a megváltozott, nehéz körülmények között azonnal fölüti fejét, s ez nem függ az adott kulturális szinttől.

Amerika

Történelmi civilizációk

Az aztékoknál *“A kódexek szerint a rituális kannibalizmus kétségtelen [gyakorlat volt...]”^{ccix}* Mexikóban a Tezcatlipoca istennek feláldozott ifjút *“...az áldozati kőhöz vezették, ahol a pap obszidiánkéssel felvágta mellkasát, és kiszakította a szívét, majd a testet megették.”^{ccx}*

M. Stingl a maya emberáldozati szertartásról így írt: *“Most hozzálépett a **nacom** – a szertartásmester –, aki kőkéssel felnyitotta az áldozat mellkasát. A nyitott mellkasból gyors mozdulattal kitepte a szívét és átnyújtotta **chilánnak**, a főpapnak, aki a még verő szívből kifröccsenő vérral meghintette annak az istennek a szobrát vagy festményét, akinek az emberáldozatot bemutatták. Ezzel a kegyetlen szertartásnak azonban még nincs vége. A szívétől már megfosztott embert a **chacok** ledobják a piramis lépcsőiről, ahol a lépcsők alján papok megragadják a testet, törzséről lenyúzzák a bőrt, amelybe azonnal bebújik a főpap, és az áldozat bőrében vallási táncot lejt a hívők gyülekezete előtt. A szív és bőr nélküli áldozati testet azután vagy a helyszínen elégetik, vagy pedig – ha az áldozat vitéz katona volt – felszeletelik apró darabokra, s a szertartáson részt vevő főnemesek és papok elfogyasztják (nyilván azért, hogy a feláldozott személy erényeit átvegyék).”^{ccxi}*

Egyébként embernyúzásról még egy érdekes közlést ismerünk. Az azték Xipét *“Nyúzott istennek is nevezték, mivel sajátos ábrázolása egy frissen nyúzott emberbőrbe bújó alak volt[...] A Xipe tiszteletére bemutatott szertartáson a papok is tetőtől talpig a feláldozott emberek bőrébe öltözve jelentek meg.”^{ccxii}*

Törzsi kultúrák

“Az Amazonas vidékének törzseiről tudjuk, hogy amikor külső kényszerre az elföldelést kellett bevezetniük, az öregek panaszkodtak, hogy ezentúl nem szerető gyermekeik és rokonaik, hanem férgek fogják elfogyasztani őket, egy asszony pedig gyermekének elfogyasztását azzal indokolta, hogy jobb neki abban a testben lennie, amely őt szülte, mint a fekete, rideg földben feküdni.”^{ccxiii}

M. Stingl beszámolt arról is, hogy a totonákok az emberi vért fogyasztották: Bernal Diaz *“Megemlíti, hogy Cortez expedíciója Cempoalában sok totonak szertartásmesterrel találkozott, akik feketébe voltak öltözve, s hajukat a nagyszámú emberáldozat vérével festették be. A totonak áldozópapok főleg az eső istenének mutatták be az emberáldozatokat. Az emberáldozatok egyéb formái mellett – ahogy azokkal később az aztékoknál és mayáknál is találkozunk – a totonakoknál szokásosak voltak [hogy] a rendszeresen nagy ünnepségek során feláldozott gyermekek vérért kiválasztott fák illatos gyantájával és bizonyos meghatározott növények magjával keverték össze. A papok ezt a különös kenőcsöt szétoztották a szertartáson résztvevő valamennyi felnőtt hívő között, akik a furcsa készítményt valami rituális »szent áldozás« során elfogyasztották.”^{ccxiv}*

A kannibalizmusnak az a különös formája is ismert, amikor nem közvetlenül a friss hullát fogyasztják el, hanem annak hamvait. Dél-Amerikában *“Azok a vadon élő törzsek, amelyek kénytelenek állandóan lakóhelyet változtatni, rendszerint megölik a törzs idős, vándorolni már nem tudó, magatehetetlen tagjait[...] A halott testét azután elégetik, s a hamut vízben feloldva elfogyasztják.”^{ccxv}*

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Közép-Ausztráliában ismert volt egy különös kannibalista szokás, amely a démonhittel állt összefüggésben. Úgy gondolták ugyanis, hogy vannak démonok, akik kannibálok. Róheim Géza szerint, a tárgyalt jelenség a gyermek *primer orális szadizmusában* rejlik. A gyermek, vagyis a “kis kannibál” ugyanis szopáskor bekapja anyja csecsbimbóját, “eszik” anyja melléből, amely sohasem fogy el.

“...a felnőtt erőteljes készletést érez a kannibalisztikus gyermek megölésére, megevésére, elpusztítására[...] a felnőttek valóban meg is teszik, amit agresszív hajlamuk diktál; előfordul, hogy megcselekszik, amit a legendabeli démon, azaz megölik és elfogyasztják önnön gyermekeiket. Tankai, Pukutiwara felesége négy gyermekét ölte meg, és mindegyiket más-más fivér ette meg. Napana koraszülöttet hozott világra, mire két lányával együtt elfogyasztotta az embriót. A két lány a kart, a lábat és a fejet kapta,

feltételezték, hogy ettől gyorsabban fognak nőni. Ha megkérdezik az asszonyoktól, miért ölnek és esznek gyermekeket, azt válaszolják, »éhségből« vagy »húséhségből«, míg a férfiak ilyen esetben teoretikusabbnak hangzó indoklást adnak, azt mondják ugyanis, meg kell enni minden második gyermeket, hogy a többi kétszer olyan erős legyen.»^{ccxvi}

Ugyancsak Ausztráliában a Carpentaria-öböl délnyugati sarkában, Észak-Kimberleyben stb. “...a test meghatározott részeit bizonyos rokonoknak kell megenniük. Kissé hasonló ehhez az Északi Területen, valamint Kelet-Ausztrália egyes részein divó szokás, hogy a gyászolók testét hullanedvvel kenik be.»^{ccxvii}

Új-Guineában korunkig megmaradt a kannibalizmus. Világviszonylatban ismertté vált a *fore* törzs, amely az embrevés következtében máig szenved a gyógyíthatatlan *kuru* betegségben.* “Új-Guinea belsejében a kőkorszak emberei, szeretetük utolsó megnyilvánulásaként, még ma is felfalják a megboldogultat; egyes törzsek a kunyhóban őrzik a füstölt tetemetek, és minden este megetetik az ősidők óta szokásos híg köleskásával, a vigyorgó koponyákat; a gyerekek nézik, így tanulnak illemt és jó modort[...] Új-Guinea egyik-másik törzsében megölik azt az embert, akit gonosz szellem szállt meg, és elfogyasztják belső szerveit, hogy megmentsék a lelkét[...] Itt azt a családot tartják a legboldogabbnak, ahol a legtöbb elhalt ős múmiáját őrzi a kunyhó.»^{ccxviii}

A pápua “...férfiak csónakjaikkal a szomszédos törzsek szágóligeteihez vagy halásztanyáihoz eveztek, és az első emberi lényt, akivel találkoztak, akár férfi, nő vagy gyerek volt, agyonütötték. A holttestet a férfiházba vitték, ott a *Kaia-imunu* [jelképes krokodilfigura] torkába vetették, majd másnap megették.

Az áldozat koponyáját egy szentélyfélében helyezték el. Minden nemzetségnek volt ilyen szentélye a férfiházban.»^{ccxix}

A kannibalizmusnak egy még förtelmesebb változatáról is Hans Damm számol be: “A *Digul* mentén lakó [pápua] törzseknél a halottat még néhány évtizeddel ezelőtt is teljes díszben, minden szerszámmal egy állványra helyezték, vagy kéreg-, esetleg fakoporsóban a ház tetejére tették. A holttest gyors felbomlása során keletkező folyadékot összegyűjtötték: egy részét a hátramaradtak ennivalóval összekeverve megették, a maradékkal pedig bedörzsölték arcukat és testüket.»^{ccxx}

* A tanulmány megjelenésének idejében a *fore*-kannibalizmusról és a *kuru* betegségről már múlt időben beszélhetünk. (A szerk.)

Új-Írorszáiban “A születésszabályozást úgy gyakorolták ebben a társadalomban, hogy az alsóbb néprétegekből származó gyerekeket hatalmas lakomákon nyársra tűzték és megsütötték, mint a malacot; az anyák pedig jó étvággal falatoztak, mintha ez volna a világon a legtermészetesebb. Olyan társadalom volt ez, amelyben a varázsló vagy boszorkánymester rábökhetett a **benivel** (bűvös pálcával) bármelyik férfira, és arra kényszeríthette, hogy öngyilkosságot kövessen el az élettelen testre váró főzőgödör előtt.”^{ccxxi}

A Buka-szigeten a menekülő fehéreket “A bennszülöttek foglyul ejtették[...], ötüket nyomban lemészárolták, majd mint a disznót, fölakasztották a fákra, hogy forrázás és nyúzás után elfogyaszthatók legyenek.” Az egyiket élve hagyták, későbbi lakomára tartogatták. Őt “Kezdetben egyik legyilkolt bajtársának megfüstölt húsával és némi szágóliszttal etették csupán.”^{ccxxii}

1849-ben Tanoa király a Fidzsi-szigetekhez tartozó Mbau-szigeten nagy ünnepséget rendezett, és harcosai a “Viti Levu mangrove mocsaraiban egy csapatnyi asszonyra bukkantak; lerohanták őket, hogy emberhúst vihessenek haza a falujukba. Tizennégy nőt kezénél-lábánál megkötözve Mbaura szállítottak, hogy a baráti törzsből érkező vendégek tiszteletére rendezendő lakomán »hosszúdisznó-pecsenye« [emberhús] legyen belőlük.”^{ccxxiii}

1779. febr. 14-én James Cook angol kapitány Hawaiiin egy csónak ellopása miatt meg akarta büntetni a bennszülötteket, akik “...megvadult ragadozó madarakként vetették magukat Cookra; a kapitányt tördöfés érte a nyakán, végigvágódott a földön, vére pirosra festette a fövenyt. A bennszülöttek ekkor megértették, hogy James Cook mégsem isten; s ezért megölték. Holttestét isteneik szentélyének oltárán darabolták föl, mellcsontját és bordáit vörös tollakkal ékesítették és közszemlére tették, egyéb testrészeit a sziget főnökei közt osztották szét. Cook tisztjei néhány font húst s pár csontot kaptak a meggyilkolt kapitányból, a maradványokat a bennszülött papok nyújtották át.”^{ccxxiv}

(Itt kell, ha zárójelben is, de megjegyeznünk, hogy az európai szerzők szemérmesen elhallgatják, csak elvétve, utalásokból lehet gyanítani, hogy az emberhús-evést megelőző transzírozásnál, és a szemlére való kitevésnél, a nemi szerveket külön gusztálják. Ha a vallás másként nem rendeli, ezeket a szemléket általában nevetség, gúnyolódás, méricskélés, összehasonlítás kíséri, majd a nemi szervet az állatoknak vetik. Vallási rítus esetén pedig termékenység-szimbólumként egyfajta tisztelet övezi,

nem fogyasztják el, állatokkal sem etetik meg, hanem áldozatnak hagyják az oltáron vagy eltemetik.)

A húsvét-szigeti Ana Kai Tangata = Emberhúsevők Barlangja rituális áldozóhely volt. Make Make isten kijelölte az adott évre a *madárembert*. *“A madarak ura, Make Make azonban kegyetlen, vérszomjas isten volt, s ezért az új madárember feláldozott neki néhány embert. Itt ölték és ették meg a hívők Make Make isten tiszteletére ebben a kőteremben megtartott ünnepségen a szerencsétlen áldozatokat[...]*

*Többnyire a hadifoglyokat fogyasztották el, és mivel a húsvét-szigeti törzsek között gyakran volt háború, mindig bőven akadt áldozat, akit megettek. A rang nélküli foglyokat egyszerűen megették, a királyoknak és más vezetőknek haláluk után kivették az agyvelejét, azt megették, hogy semmibe maradjon fenn a **manu**ból, abból a természetfeletti mágikus erőből, amellyel a polinéziaiak a nemeseket felruházták.”* (A foglyokat leölésükig a barlangon kívül egy ketrecben tartották, akár az állatokat.)

“...Ez a hely, amely ideiglenesen szálláshelyül szolgált az emberevő lakomák leendő áldozatainak, gyakran készítetett olyan elképzelésre, hogy a húsvét-szigeti kannibalizmus valamiféle vallási ügy volt. Rapanui lakói azonban azért is megették az embereket, mert ízlett nekik az áldozatok húsa.” A szigeten ugyanis csak patkányok voltak, és *“...amiatt is fogdosták az embereket, minthogy más hús nemigen volt.”* Az áldozataikat – nőket és gyerekeket egyaránt – szörnyű kegyetlenséggel végezték ki. *“...minden emberi testrésztől legjobban a zsírpárnás ujjakat kedvelik.”^{ccxxv}*

Ázsia

Történelmi civilizációk

Henry Savage Landor könyvére hivatkozva, Benedek István írta, hogy Tibetben a tetemet a falu erre a célra kijelölt helyére viszik, ahol előbb állatok prédájára hagyják, majd ezután *“...a lámák közvetlenül a test mellé ülnek, és késükkel a még megmaradt húst darabokra vágják. Az első falást a főláma fogyasztja el, utána az imádságot mormoló többi láma eszik belőle, majd a rokonoknak és barátoknak dobják az immár majdnem teljesen lekopasztott csontvázat, akik mohón felfalják az utolsó darabka levakart húst is.”^{ccxxvi}*

Európa

Az európai társadalmakban a kannibalizmust – a történelem előtti időket, és a háborúkat kivéve – a boszorkány egyik praktikájaként tartották nyilván a feudalizmus korától

kezdve. Makkai László írta: a boszorkányok “...seprűn, boton lovagolva valamely hegyen vagy elhagyatott helyen tartott »boszorkányszombatokon« parázna és emberevő orgiákat, egyházi szertartásokat parodizáló »fekete misét« rendeznek a Sátánnal, s erőt nyernek tőle gyógyításra, rontásra, oldásra, kötésre.”^{»ccxxvii}

Horvátországból a következő példákat hozta M. Bošković-Stulli: “Nyomozás közben tett vallomások szerint horvát boszorkányok összejöveleiken emberi szíveket metszettek ki, amit azután megsütöttek és megettek.” Vladimir Bayerre hivatkozva megjegyezte, hogy a boszorkányok más alkalmakkor is gyakorolták ezt a „gyászos cselekményt”.^{»ccxxviii}

A boszorkányok nemcsak felnőtteket ettek. A boszorkány “...vesszővel kitépte a gyermeknek a szívét, felszúrta a pálcára, minek következtében a gyermek meg is halt. A boszorkányok megeszik ezt a szívet, majd kihányják...”^{»ccxxix} Az egyik monda meséjében a “...vő megfigyelte, hogy anyósa, aki boszorkány volt, este hogyan tépte ki saját fiának szívét, hogyan tette azt a tűzhelyre, hogy megsüsse és megegye.”^{»ccxxx}

Dömötör Tekla is említ boszorkány-kannibalizmust: “Guziné a maga lányát ette meg...”^{»ccxxxi} A Schram-féle pörgyűjteményben 1746-ból, Földi Istvánné sámsoni bába pörében, a tanú hallotta, hogy a sámsoni prédikátor “...mondotta nyilván valo Boszorkánynak Földi Istvánnét, és tulajdon eő ötte meg az Gyermekeét...”^{»ccxxxii*}

Emberi testrészt mint gyógyszer és varázsszer**

Még a XIX. században is varázseszközként használták az akasztott ember levágott péniszét, ujjait, csontjait. A betyárok a terhes asszony méhéből is kivágták a magzatot, vagy újszülöttet gyilkoltak meg azért, hogy a *neveletlen* (kis) ujját megszerezzék. Azt tartották, hogy ezzel a sötétben is látnak, és megmutatja nekik a kincsek helyét.

Boszorkányszombatokon a boszorkányok *repülőkenőccsel* bekenték a hónuk alját, hogy ezáltal karjukat szárnyként lebegtetve alkalmas legyen a repülésre. A varázserejű kenőcsöt így készítették el: “...a boszorkányok a megkeresztelt kisdedek fővetét használják repülő kenőcsnek. A két-három hónapos csecsemő tetemét három nappal

* Néhány reális esettől eltekintve, túlnyomórészt a kannibalizmus csak a legendakör által diktált sztereotíp vádpontok közé tartozott. Valóságalapja csekély. (A szerk.)

** A gyógyszerészet történetének talán legbizarrabb korszakában, a 16. században kapott lábra az a hit, hogy az ember leghatásosabb gyógyszere magából az emberből nyerhető. Az ilyen típusú “készítményeket” szokás szennypatikának nevezni. (A szerk.)

haláluk után kiássák a sírból. A kis hullát napokon át pépesre, majd folyékonyra főzik. A csontokat mozsárban törik meg, azután por alakban beszórják a főzetbe, és a kotyvalékot órák hosszat forralják. Ehhez öntik hozzá a mezei fűpárlatot, még egyszer felforralják. A vegyületet hagyják kocsonyára dermedni és kész a kenőcs. ”^{ccxxxiii}

Az emberi eredetű testrészeket tartalmazó kenőcsök használatával a kannibalizmusnak egy olyan különös módját ismerjük meg, amikor a tetem valamilyen része átalakítva nem *per os* kerül a bekebelezőbe, hanem bőrön át diffundálva jut az emberi szervezetbe.

“A varázslásokhoz, a betegségek elhárításához gyakran használták fel a halottakat, illetve a hozzájuk kapcsolódó misztikus félelmet. A periratok alapján előfordult, hogy egy gyermek tetemét a csontjaiért ásták ki, mert az apró csontokat erszényben hordva meg lehetett előzni a hideglelést. ”^{ccxxxiv}

“De hogyan készültek az említett porok és kenőcsök? – tette föl a kérdést Pusztay Sándor. – A felhasználásra szánt anyagok előállítása érdekében a boszorkánygyűlésen az emberi csontokat és az agyvelőt rézüstbe rakták főzni egy olyan fűvel együtt, amelytől a csont lágy lett.

A puhára főtt csontból mérgező hatású kenőcsöt csináltak... ”^{ccxxxv}

“Az élő állatokat deszkán felaprították és régi edényekbe dobálták. A keverékhez hozzáadták a kiásott emberi csontokat és agyvelőket, majd az egészet föltették a tűzre és addig főzték folytonos kavargatás közben, amíg az ördög ki nem jelentette, hogy már eleget főtt. Ezután deszkákra vagy tetőcserepekre öntve száradni hagyták a kéménykürtőben vagy a napon. ”^{ccxxxvi}

Fónagy István az ókori Plinius természetrajza alapján mutatta be az orvostudomány mágiával is összefüggő gyakorlatát. Nyavalyatörés ellen hatásos szernek *“...a combcsont velőjét és a gyermekagyat ajánlják.*

Foghús vagy fogfájás ellen a leghatásosabb, ha meggyilkolt ember fogával piszkáljuk saját fogainkat. Az akasztott ember koponyájából olyan pirulákat készíthetünk, melyek veszett kutyák harapásától óvnak.

[...]Keresztre feszített ember haja a négynapos láz ellen kiváló szer... ”^{ccxxxvii}

D. Attenborough az írta, hogy Madagaszkár szigetén a nők a halott szemfedőjéből darabokat vágnak le meddőségük gyógyítására.^{ccxxxviii}

FEJ- ÉS KOPONYAKULTUSZ,

AZ EMBERI TESTMARADVÁNYOK MUTOGATÁSA

Az emberi maradványok régészeti, antropológiai meghatározásánál döntő fontosságú, hogy a koponya, vagy néhány fontosabb részlete ismert, és vizsgálható legyen. Azoknál a Hominida leleteknél, amelyeknél nem volt koponya, általában nem lehetett pontosítani, hogy korai elődünk a fejlődésnek milyen szintjén tartott.

A koponyának az ember életében és halálában egyaránt különleges szerep jutott. Olyan, akár egy kép negatívja, benne van az egyéniség, a személyiség. Az arcvonások – főleg az antropológus számára – többnyire fölismerhetők. Jól tükrözi a halál ijesztő valóját, amint az üres koponyaüregek tátongnak, ásítanak felénk. A koponya egyedül is képes képviselni az egész egykori embert. A koponyában lakozik a szellemiség, az ész, az értelem, az intelligencia, az alkotókészség, a központi idegrendszer legfőbb részeként irányító agyközpontunk, amely ma is utánozhatatlan élő “számítógép”.

A koponyakultusz – bármilyen különösen hangzik is – már az életben elkezdődik, amikor a kisgyermek koponyáját részben divatból, részben kiváltságot jelképező megfontolásból fászlizzák, lapos falapok közé szorítják és torzítják. Több kultúrában elterjedt szokás volt, így pl. az ókori Egyiptomban vagy az inka fejedelmi családoknál. Bóna Istvánt idézzük egy példa erejéig: *“A keletről, az alánokkal, majd hunokkal elterjedt mesterséges koponyatorzítás gyakori volt az V. századi gepidák körében, de a VI. századra eltűnik ez a különös »divat«.”*^{ccxxxix}

A koponyaábrázolás mint szimbólum szerepel, de jelkép is, ikonértékű, varázsjellegű fölhasználása szintén ismert.^{ccxi} Mint tárgyat is hasznosítják. A koponyatetőből láttunk már serleget, és galambitatót egy vásárhelyi tanya padlásán^{ccxli}. Iparművészeti tárgyak körében is találkozunk vele. Magyary-Kossa Gyula koponyát ábrázoló, ún. halálfejes “méregtartó gyűrűket” mutat be könyvében a Cluny múzeumból.^{ccxlii} Mint láttuk, a koponyában lévő agyvelő a kannibalizmusban a legfontosabb szervet jelenti. Nem véletlen, hogy az emberré válás óta szerte a világon mindenütt kialakult a fej- vagy koponyakultusz.

A koponyakultusszal párhuzamosan a legtöbb kultúrában ismert az emberi csontváz részeinek gyűjtögetése, a velük való foglalatosság és mutogatásuk szokása. Nem mentes ettől a “művelt” Európa sem. Kontinensünkről elképesztő példákat láthatunk a mai napig.

A koponya és az emberi csont bekerült a művészetekbe is. Föltűnnek versekben, balladákban, mesékben, festményeken, rajzokon, a szobrászatban, még a sírkőfaragók

munkáin is. Az emberi csontokat az állati tetemmaradványokéhoz hasonlóan alkalmazzák használati tárgyként és kultikus eszközökként, pl. talizmánokként. Az egyes észak-amerikai indián törzsek harcosainak nyakában viselt varázszacskóban vagy *kini-kinikes* batyuban – többek között – szokás volt valamelyik ősök csontdarabkáját őrizni.

Ebben a fejezetben tárgyaljuk a *skalpok*at is, mint a fejkultusz különös relikviáit. Elterjedt volt az egész amerikai kontinensen, és az ázsiai puszták ókori lovas nomád szkítáinál; de egyes törzsek hajás fejbőrt nyertek a csendes-óceáni szigetvilágban a platformra kitett tetemekről is.

Végezetül itt kell szólnunk az amulettként vagy varázseszközként használt és mutogatott emberi végtagokról, legyenek azok füstölt kézfejek, ujjcsontok vagy koponyák.

Ezekről a jelenségekről K. Birket-Smith összefoglalóan így ír: *“A tulajdonképpeni fejvadász-térségeken kívül az elesett ellenség levágott fejének hazavitele, valamint a halott rokonok koponyájának a megőrzése általánosan elterjedt szokás volt Szudánban, Óceániában és az északnyugati parttól az Amazonas vidékéig Amerika nagy területein. Mexikóban és Kolumbiában gyakran az egész lenyúzott bőrt megőrizték, míg Ecuadorban a zsivarók megelepszének a fej bőrével, amelyet addig szárítanak és füstölnek, amíg összeszorított ököl nagyságúra zsugorodik.”* A szkíták a skalpokat a *“...lovuk kantárjára függesztették, a koponyából pedig ivóedényt készítettek.”*^{ccxliii}

M. Stingl a skalp fogalmát ekképp magyarázta: *“Ez az a szó, amelyet mindnyájan ismerünk az indiántörténetekből. Kegyetlen háborús szokás volt, hogy a megölt ellenséges harcosnak lenyúzták a fejbőrét, hajával együtt. Néha eleven hadifogollyal is megtették[...] Általános az a vélemény, hogy a skalpolás az észak-amerikai indiánok kizárólagos szokása. Ez a vélemény alapvetően téves. Elsősorban nem minden észak-amerikai indián törzs űzte a skalpolás szokását, hanem csak némelyik. Így például az irokézok és különösen a préri-indiánok. Másodszor a skalpolás egyáltalán nem valami tisztán »indián találmány«. Így például már az ókori szerzők is feljegyzik ezt a szokást a dél-oroszországi szkítáknál.”*^{ccxliiv}

Amerika

Történelmi civilizációk

A Yucatan-félszigeten, a maja Chichén Itza városában van *“A Tzompantli, avagy a Koponyák fala – amiben az isteneknek feláldozottak koponyáit gyűjtötték össze –*

hátborzongató látvány kőbe faragott, emberi szíveket marcangoló sasfiguráival és tollaskígyó-díszítésével[...] A Csontok Házának nevezett piramis mélyén egy természetes sziklaüregben áldozati ajándékokat és emberi csontokat is találtak.”^{ccxlv}

Az inkáknál “Kukoricatörés idején a hegyekben minden évben a város terén földbeszúrt két rúd körül ünnepeltek az indiánok. Olyan magas volt ez a két rúd, akár a hajóárbc, és emberfejekkel díszítették. Amint elhelyezték a rudakat, a lakosság csoportonként, énekelve és kiáltozva felvonult a térre, és az említett fejekre nyilazott. Ezután a papok a rudak elé egy bálványt helyeztek, és annak egy indiánt meg egy lámát áldoztak fel. Az áldozatok vérével befestették a bálványt. Beleikből és szívükből pedig a jövőt olvasták ki...”^{ccxlv}

A fejkultusz egyik különös relikviája az emberi fejbőről készült *skalp*. “A skalpot, mint értékes trófeát, természetesen huzamosabb időn át meg akarta őrizni az indián, ezért a friss skalpokat először ráhátra feszítették. Lehántolták róla a zsírt, és azután kiszárították. Majd a kész skalpot rajzzal és tollakkal díszítették. A skalpokat vagy egyes részeit különösen a haját, ruhájukon viselték a harcosok, hogy ezzel is bizonyítsák bátorságukat. Esetleg wigwamjukra [sátorkunyhójukra] szegezték.”^{ccxlvii}

A huaztékok 1519-ben, majd 1521-ben ütköztek meg a konkvisztádorokkal. “Amikor ezt követően a spanyolok győzedelmesen bevonultak a huazték templomokba, hogy azokat kifosszák – azt gondolták, hogy itt hasonlóan gazdag kincseket találnak, mint amilyenekre Tenochtitlanban bukkantak –, legnagyobb meglepetésükre az egyik szentélyben csak azoknak a spanyol katonáknak kiszáradt skalpjait találták, akiket a huaztékok két évvel azelőtt legyőztek.”^{ccxlviii}

A mai Mexikóban a halottak napja körül a boltok, piacok, utcai árusok különféle halállal kapcsolatos, szuvenir-jellegű tárgyakat forgalmaznak: “...cukorból és kenyérből formált koponyákat is árulnak. Színes műanyag hajjal, bajusszal ellátott, csillogó üvegszemű, sőt szemüveges, teljes fogsorral vigyorgó műanyag koponyákat árulnak talizmánnak[...] ünnepeken is – nemcsak halottak napján – igen kedvelt a koponyaálarc.

A mexikói gyermekek szívesen játszanak csontvázakkal, koponyákkal, halottakkal[...]

Számunkra elképesztő játékok jelennek meg halottak napja alkalmából a mexikói piacokon. Agyagból formált apró koporsó, benne színes papírhalt: felöltöztetett csontvázbabák[...] A nyilvános szórakozóhelyek bejáratát virággal, színes papírral és koponyákkal díszítik.”^{ccxlix}

Törzsi kultúrák

A skalpolás és a fejbőr-kikészítés hírhedt gyakorlóit a dél-amerikai *jivaró* indiánok voltak. Két fontos leírás is megőrizte módszerüket.

L. Clark a *jivaró* indiánokról írta: *“Derekukon zsugorított fejek hajtincseiből sodort ijesztő harci trófeaövek lógtak.”*^{ccl}

“Egyes törzsek, elsősorban a harcias jivarók áldozataikat megcsonkítják, fejüket levágják, majd megnyúzzák. A bőrt összevarrják, aztán a fejet hosszú hajánál fogva forró vízbe lógatják, és megfőzik. Az ajkakát és a szemek nyílását összevarrják, így a trófea megőrzi eredeti alakját, s így egyben annak is elejét veszik, hogy a fejben lakozó »ellenséges szellem« esetleg kiszabadulhassék. Ezután a fejben forró homokot rázogatnak, s hosszú hetekig egy zárt cserépedényben tartják, ahol a bőr lassan megszárad, s nagyobb ököl nagyságúra zsugorodik össze, de az arcvonások teljesen megőrzik eredeti jellegüket.”^{ccli} Ezeket a *tszantsza*-fejeket [ma használatos kifejezéssel: »zanza« (a szerk.)] varázseszközként és harci zsákmányként kezelték.

A másik skalpkikészítő eljárás leírását L. Clarktól idézzük: a *jivarók* *“A zsákmányolt fejeket bonyolult mágikus előírásoknak megfelelően készítik ki, így lesznek belőlük tszantszák – az Amazonas-vidék zsugorított fejei.*

A fejeket először is megnyúzzák, bár ezt a műveletet gyakran már a mészárlás helyszínén elvégzik, nehogy a bőr közben összeszáradjon. A nyúzásnál a bőrt olykor hátul felhasítják, hogy a koponyát könnyebben ki lehessen emelni.

A koponya kiemelése után a bőrt összevarrják. Azután a fejet hosszú hajánál fogva forró vízbe lógatják és megfőzik. Az ajkakát három függőleges, három-négy hüvelyk hosszú tüskével összetűzik és pálmarral átkötözik. Így a fej megőrzi eredeti alakját, és ez a kikészítési mód egyben annak is elejét veszi, hogy a benne lakozó rosszindulatú szellem a fejdadász ellen áskálódhassék.

*Ezek után a fejben forró homokot rázogatnak ide-oda. Ez a hosszú és unalmas munka hetekig, sőt hónapokig tart, mert nem szabad elsietni. A zsugorítás ideje alatt a fejet köcsögben tartják, és csak akkor veszik onnét elő, ha újabb forró homokos kezelésre van szükség. Most azután a bőrt belül letisztogatják, kívül forró kővel kivásalják, és ujjaikkal megformálják. Ilyen módon eltávolítják róla a zsírt és a *tszantsza* lassan, lassan megszárad, merevvé, vékony héjúvá, mumifikálttá válik. Bár a fülek kissé hosszúak maradnak, amolyan boxolófülek lesznek, de az arcvonások teljesen megőrzik eredeti, emberi jellegüket. A fejet azután feketére festik. Az ajakba szúrt tüskéket*

eltávolítják, a három lyukpárba pálmárostokat fűznek, amelyek aztán az ajkáról fityegnek alá. Ugyanakkor a fejlet rendszerint fel is díszítik, a homlok köré tollakat vagy majombőr-szalagokat fonnak.”^{cclii}

Ezek után misztikus szertartások következnek a megmunkált zanzával, amelyek során a fejből kiűzik a lelket. *“Csodálkozva láttam – írta L. Clark –, hogy e ceremónia után a tszantsza a jivarók szemében minden értékét elveszti. Az öreg cserépedénybe gyömösölték, majd feltették a ház zsuppmennyezetére. Lelkétől megfosztva a trófeának immár nem volt semmi értéke!*”^{ccliii}

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Ausztráliában *“Az európaiak odvas fákból álló hullákat is találtak. A holttestet egy év elteltével a koponya eltávolítása után elégették. A koponyát egy ideig amulettként hordták, később pedig a koponyatemetőbe vitték, ahol levelekkel és fakéreggel takarták be. Koponyákon kívül csípőcsontokat és állkapcsot is hordtak amulettként állatbőrbe varrva a nyakukban. Találtak égett csontmaradványokat is a sírhelyeken; ilyen esetekben a hamvasztást nyilvánvalóan a temetési szertartás előtt hajtották végre. Jellegzetesek a sírhalmokra állított, kis kéregfedelű kúptetők, amelyek rendeltetése valószínűleg az volt, hogy a halotti léleknek szállást adjanak[...] Fegyvereket és táplálékot valószínűleg nem temettek halottaik mellé.*”^{ccliv}

Új-Guineában, a Mizio-völgyben *“...egy régi temetőre bukkantunk – írta J. Bjerre –, amelyet már hosszú évek óta nem használtak. A sírok csak koponyákat tartalmaztak, egyéb csontokat nem...”*^{cclv}

“Aki szellemektől vagy bármely, varázslatot űző személytől fenyegetve érzi magát, az oly módon is megmenekülhet a veszedelemtől, hogy egyik közeli rokonának a koponyáját kiássza a sírjából, megtisztítja, és a házában vagy attól nem messze őrzi. Az elhunyt rokon koponyája, azaz a szelleme meg fogja óvni attól az ismeretlen veszélytől, amely nyugtalanítja.”^{cclvi}

“...egy csoport férfi vonult két emberi koponyával a szertartásházhoz” – írta J. Bjerre. – “És a kunyhó előtt letették a koponyákat, amelyek közül az egyiket háromszögletű, vörös kultikus paróka díszített. A másikat oldalt egy kis állványra helyezték. A koponyák a törzs hajdani vezető embereié voltak, és azért helyezték el őket a szertartásház előtt, hogy szellemüket megörvendeztessék az ünnepségen való részvétel lehetőségével.”^{cclvii}

A pápuáknál *“Sok helyütt bizonyos idő elteltével a halottak koponyáját – többnyire a hivatalos ünnep után – kiássák, megtisztítják és lakóházban helyezik el. Igen gyakori az is, hogy a koponyát agyaggal élethű képmássá alakítják, melyen a szemet kagyló vagy csigaház jelzi. A koponyára valódi haját ragasztanak. A Sepik mentén az így kidolgozott koponyákra ráfestik még azt a harci díszet is, melyet a halott életében hordott. Ilyen kivételes bánásmódban elsősorban azoknak a kiváló személyiségeknek a koponyái részesülnek, akik a faluközösségben fontos szerepet játszottak. A koponyákat azután a szertartási házban, festett deszkákon sorba rakják. Ételt és italt – s ez igen jellemző – tesznek eléjük, hogy semmiben se szenvedjenek szükségét. E koponyákhoz fordulnak a hozzátartozók gondjaikkal és kívánságaikkal; a »halott« számukra még jelen van, tőle várnak segítséget. De a Pápua-öböl környékén élő törzsek körében arra is találunk példát, hogy a koponyatiszteletnél – ahogyan ezt a szokást nevezik – a félelem érzése túlsúlyba kerülhet. Itt ugyanis a koponyát ismét a földbe ássák, ezzel a nyomatékos intéssel: »Ne térj többé vissza!«* ^{»cclviii}

Érdekes, hogy az egyszerű törzsi társadalomban is milyen jelentőséget tulajdonítanak a vagyonnak, amely a halálon túli bánásmódra szintén hatással van. *“A szegényeket alig egyméter mély gödörbe temetik el. A tehetősebbek halottaikat egy gödör fölé helyezett farácsra teszik, s a holttestet ággal és levéllel fedik be. Bizonyos idő múlva a csontokról lekaparják a még rájuk tapadó húscsapatokat – ezeket a gödörben temetik el –, majd a csontokat levélbe göngyölik és a nemzetség közös temetőjében helyezik örök nyugalomra. Csak a nemzetség gazdag tagjainak, elsősorban a nemzetségfőknek a koponyái részesülnek különleges elbánásban. Ezeket kenőccsel kenik be és befestik, bár nem alakítják arcformára, majd egy kis, toronyszerű házacskában helyezik el.* ^{»cclix}

A Yuat vidék maramba pápuáinál tapasztalt személyes élményéről így számolt be H. Damm: *“Woalam nehézkesen felállt és lassan bement a kunyhóba. Hamarosan ismét megjelent, kezében feleségének koponyája. Nemrégiben kiásta, megtisztította és tervének megfelelően rendbe hozta. Eljutott hát idáig is! Gondosan ráhúzta a koponyát a fapöcökre. Most már valóban készen volt a mű.*

Napokon és heteken keresztül állott az asszony képmása Woalam kunyhója előtt. Csak amikor lakomával és tánccal megülték a halotti ünnepet, került vissza a koponya végleges nyugvóhelyére, a sírba. ^{»cclx}

Új-Írországból (Melanézia) “...az erdő rejtett zugában az óriás *Tridacna*-kagyló héjából készült tálat helyeztek el, ebbe beletették a halott koponyáját és vizet töltöttek hozzá. A koponyában még meglévő **mana** hozta meg azután az annyira kívánt esőt.”^{cclxi}

A tetemekről szólva, “Ha földbe tették őket, akkor a koponyát exhumálni kellett; Új-Kaledóniában ezt a munkát oly módon könnyítették meg, hogy a halottat guggoló helyzetben temették el, úgy, hogy feje közel volt a föld felszínéhez. A koponyát megtisztították a még rátapadó húscsapatoktól, és olykor – például Közép-Új-Írországból és Simbo-szigeten – agyaggal vagy gyantával portréfejjé formálták. Az Új-Hebridák egyes szigetein a magas rangú *suque*-tagok koponyáit fűből vagy rőzséből készített babákra tették, s ezek ijesztően élő látványt nyújtottak. A koponyákat ezután házikókban vagy sziklahasadékokban helyezték el. A Salamon-csoport egyes szigetein fából faragott halakban vagy oszlopokon álló kis házikókban őrizték őket; ezzel a szokással az Új-Hebridákon is találkozunk.

A koponyáknak ételáldozatot mutattak be, elébük tárták a különleges kívánságokat, röviden: úgy bántak velük, mintha élő emberek volnának.”^{cclxii}

Egy halotti ünnepen Új-Írországból különös kultikus tárgy játszott szerepet: “...óriási pálcikákból összeállított korong, melynek közepén nyílás volt, szélére pedig azonos anyagból készült gyűrűt erősítettek. Hatalmas virághoz hasonlított, valójában azonban a napot ábrázolta. A halotti ünnep alkalmával az elhunyt koponyáját a nyílásba helyezték és a napszimbólummal együtt elégették.”^{cclxiii}

Az új-guineai boszavik szokásai közé tartozik, “...hogy a megölt ellenség fejét levágják, és a koponyába élő hernyókat helyeznek – hizlalás céljából. Azután megfőzik a koponyát, és megeszik a hernyókat. Másik szokásuk, hogy feloszlóban lévő holttestbe nyilakat lönek, és addig hagyják a hullában, amíg a hegyük méreggel telítődik. Sok asszony nyakában levágott kéz fityeg amulettként.”^{cclxiv}

A Bismarck-hegység és a Schröder-hegység közötti területen élnek az új-guineai pigmeusok. Egy napon “Észrevettem a tömegben egy öt-hat éves kislányt, akinek a mellén amulettként egy levágott, megfüstölt gyermekkéz lógott, a nyaklánc pedig egy felnőttenek ugyancsak megfüstölt ujjperceiből állt. Azt mondták, hogy a kéz a kislány bátyjéé volt, akit vagy egy évvel azelőtt megtámadtak és megöltek. Azzal, hogy a kezét amulettként viseli, bizonyítja a halott fiú szellemének, hogy még mindig gondol rá. Az ujjpercek más rokonoktól származtak. Később láttam egy idősebb özvegyet, aki férjének kezét viselte amulettként” – számol be tapasztalatairól Bjerre.^{cclxv}

“*Huri orvosságosember »Trópusi sisakja« [parókája] törzse elhunyt tagjainak hajából készült.*”^{cclxvi}

Az Új-Hebridákon “...*a halott alsó állkapcsát védőamulettként magukkal hordták, vagy a dárda hegyét a halott csontjából készítették, esetleg a karcsonatot húzták a dárda végére, hogy ezzel is növeljék a fegyver hatóerejét.*”^{cclxvii}

A koponya és az egyes végtagsontok mágikus erejét másutt is kihasználták: “...*a Rarotongától hatszáz mérföldre északra fekvő Manakiki-sziget halászhajái egy tekintélyes halott koponyáját kosárba helyezve a csónakba tették; ha vihar támadt, a koponyát kivették a kosárból, és jó időért fohászkodtak. Kezet és lábat is használtak erre a célra.*”^{cclxviii}

B. Malinowski a melanéziai szigetvilágban azt tapasztalta, hogy a tetem “...*koponyáját, állkapcsát, kar- és lábcsontjait és haját a rokonok elviszik, és felhasználják mint méisztartót, nyakláncot, illetve méisztnyaló lapátkát.*”^{cclxix}

M. Stingl a Húsvét-szigetek halottas barlangjairól így írt: “*A rapanui barlangok nyugalma nem sikerült biztosítani a halottaknak, a csontvázaknak. Annak a királynak, a hatalmas Nga Arának, aki itt annyira érdekel engem, koponyáját ellopták a Miru nemzetségbeli rokonai, akik abban a hitben éltek, hogy az elhunyt uralkodó feje nagy baromfibőséget biztosít számukra.*”

Az itt – a Hanga Kivi Kivi barlangban – fekvő halottak csontjai kevésbé magas szobrok is szolgáltak. A halottak bordáiból és egyéb csontjaiból horgokat és más hasznos eszközöket készítettek maguknak életben maradt testvéreik, fiaik és unokáik.”^{cclxx}

Amikor T. Heyerdahl norvég utazó a Húsvét-szigetek egyik családi barlangjába leereszkedett, és a zseblámpáját bekapcsolta “...*két csillogó fehér koponyát pillantottam meg a lábaimnál – írta. – Az egyiknek a homlokán rézrozsda-foltot vettem észre, és mindkettőnek a feje tetejéből vészjóslóan állt ki egy fekete obszidián dárdahegy.*”^{cclxxi}

“*Az Andaman-szigetiek a halottak koponyáit amulettként a nyakuk körül viselik[...]. A koponyát rendszerint megőrzik; sőt az Új-Hebridákon a bennszülöttek életnagyságú képmásokat készítenek, az elhunyt főnökök koponyáit ezekre erősítik, és a szobrokat gyűlésházaikban állítják fel.*”^{cclxxii}

Ázsia

Történelmi civilizációk

Az ókori Kínában *“Gyakori volt az emberáldozat, de csak meghatározott rítusokkal kapcsolatban[...] háborúban egy foglyot öltek meg és vérével kenték meg a harci dobokat; hadjáratokból hazatérve a hadifoglyokat az ősöknek vagy földistennek áldozták fel, s fejüket vagy füleiket, a megölt ellenség fejeivel és füleivel együtt az ősök templomának bejárata előtt eltemették...”*^{cclxxiii}

Európa

A koponya és az egyéb emberi csontok, tetemmaradványok mutogatásában Európa is jelentős szerepet játszott. Még azt sem mondhatjuk el, hogy kevésbé volt véres, iszonyatos, tetemgyalázó, mint a más kontinenseken gyakorolt szokások.

Földrészünkön a koponyakultusznak egyik korai nyomát a dél-franciaországi Roqueper Tuse-ban feltárt kelta szentély kőoszlopai őrizték meg. A mennyezetet tartó oszlopokba koponyaalakú fülkéket faragtak, és ezekbe helyezték el a koponyákat. A csontváz többi részét itt nem mutogatták.

*“A halottak látványa, akiknek csontjai a temetők felszínén virítottak, mint a koponya a **Hamlet**ben, éppúgy nem érintette mélyebben az élőket, mint saját haláluk gondolata.”*^{cclxxiv}

Annál inkább a látványosságra alapoztak a csehországi Hutná Hora, Sedlec nevű külvárosában, az 1304-ben épült öthajós cisztercita gótikus templomhoz tartozó kápolnában, ahol egy különös osszáríum látható. Állványokon kaptak helyet az itt elhalt szerzetesek letisztított koponyái. A csöves végtagcsontok, főleg a combcsontok füzérekben, girlandszerűen lógnak a mennyezet alatt. Kisebb-nagyobb csontokból készültek a morbid csillárok is, amelyeket koponyák díszítenek.

Szombathy Viktor írta: *“A kolostor-kápolna pincerésze kissé morbid, de igen híres látnivaló: ezer és ezer csontvázrész, koponyát illesztettek össze csillárokká, oszlopokká, címerekké s egyéb borzalmat keltő »művészi alkotásokká«. Borzong a látogatók háta, de azért mindenki megnézi a csontházat.”*^{cclxxv}

A középkori francia templomudvar kerített és négyszögletes. Egyik oldala maga az épület fala, a másik három pedig arkádós, és osszáríumokat rejt. Ph. Ariès ezt így mutatta be: *“A galériák fölött vannak a csontkamrák, ahol a koponyák és a csontok művészi el vannak rendezve.”* A 18. sz. közepén már pl. Rómában a kapucinusok templomában, a della Orazione e della Morte templomban *“csupa apró csontokból szerkesztett csillárokat és díszeket”*^{cclxxvi} láthatunk. Visszatérve a párizsi temetőkre,

megjegyezte, hogy a szegények régebbi tömegsírijait fölnyitották, és a *“száraz csontokat a csonttárakba szállították.”*^{cclxxvii}

A középkori *“...párizsi Innocents [Aprószentek] temetőben a 15. században »van egy nagy temető, amelyet csontkamráknak nevezett házak zárnak körül, amelyekben a holtak fel vannak halmozva.«*^{cclxxviii}

Huizinga ugyanerről a temetőről így ír: *“A szünet nélkül folyó temetések és exhumálások dacára a temető nyilvános sétatér, sőt találkahely. A csontkamrák előtt boltokat nyitottak, az árkádok alatt prostituáltak kellették magukat. A templom egyik oldalában egy remetenőt falaztak be. A barátok idejöttek prédikálni, és innen indultak el a körmenetek. Egy gyerekekből álló körmenet[...] a temetőben gyülekezett, innen vitték gyertyával a kezükben az egyik aprószentet a Notre-Dame-ba, majd visszahozták a temetőbe. Még ünnepi lakomákat is rendeztek itt, annyira hozzászórtak az iszonyathoz.”*^{cclxxix}

A magyar középkori templomok köré is rendszeresen építettek *cintermet* és osszáriumot.

A katolikus *“...oltárok java része koporsóformájú, s valamennyi rejt magában egy-egy darabot valamely szent földi porhüvelyéből ereklyeként.”*^{cclxxx} Budapesten, a Szent István Bazilikában őrzik, és körmeneteken hordozzák, mutatják első királyunk mumifikálódva megmaradt jobb kézfejét.

Amikor a magyar származású Jeszenszky Jánost [Jessenius], a prágai egyetem rektorát 1621. máj. 17-én halálra ítélték, majd kivégezték, testét felnégyelték. *“Fejét – úgymint tizenegy társáét – a Prága-óvárosi híd mellett levő toronyra, a »Brünckenturm«-ra tűzték.”*^{cclxxx} A csatákban levágott fejek dárda hegyére, kopjára, karóra tűzése már az ókorban is ismert volt. A török hódítók rendre alkalmazták. A csatákban megölt ellenség levágott fejét kocsiszám küldözgették a legyőzött hadvezéreknek. Elrettentésül Dózsa György fejét az országban több helyen kellett mutogatni. (Szegeden, valószínűleg a mostani Mátyás téren temették el, ahol az egykori középkori temető volt.)

KÜLÖNÖS ÖSSZEFOGLALÁS

Az emberi élet mindig függvénye a pusztulásnak. Az élet fensége a halott nyugalmanak tiszteletben tartásával bontakozik ki. Az élet jövője a halál fenségének elfogadásával

fejlődhet. Nem a halál ellen kell küzdenünk, hanem az értékes élet minél tartalmasabb és hosszabb megtartásáért.

IRODALOM

- A köztes lét könyvei. Tibeti tanácsok haldoklóknak és születendőknak.* Budapest, Európa, 1986. (Ford.: Kara György.)
- ARIÈS, PHILIPPE: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1987.
- ATTENBOROUGH, DAVID: *Madagaszkár állatparadicsoma.* Budapest, Táncsics, 1969.
- BARABÁS MIKLÓS: Gyilkosság a Lemán-tó partján. Száz éve halt meg Sissi, a magyarok királynéja. *Délvilág*, 1998. szept. 11. 11.
- BENEDEK ISTVÁN: *Tibeti orvoslás és varázslás.* Budapest, Gondolat, 1987.
- BENEDEK ISTVÁN: Elmélkedés a Tibeti Halottaskönyvről. In: *Tibeti Halottaskönyv.* Budapest, Háttér, 1991. 5-21.
- BJERRE, JENS: *Vad Új-Guinea.* Budapest, Gondolat, 1973.
- BIRKET-SMITH, KAJ: *A kultúra ösvényei.* Budapest, Gondolat, 1969.
- BÓNA ISVTÁN: *A középkor hajnala. A gepidák és a longobardok a Kárpát-medencében.* (Hereditas-sorozat). Budapest, Corvina Kiadó, 1974.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, MAJA: Horvátországi boszorkánypercek és boszorkánymondák. *Ethnographia*, 101. évf. 1990. 3-4. 494-513.
- BURENHULT, GÖRAN (főszerk.): *A kőkori világ. Vadászó-gyűjtögetők és korai földművelők. Az ember képes története.* Budapest, Officina Nova és a Magyar Könyvklub közös kiadása, 1998.
- CLARK, LEONARD: *A folyók keletnek tartanak.* Budapest, Gondolat, 1969.
- CONI, NICHOLAS - DAVISON, WILLIAM - WEBSTER, STEPHEN: *Öregedés.* Budapest, Petit, 1994.
- DAMM, HANS: *Kanaka. A Déli-tenger népei.* Budapest, Gondolat, 1961.
- DAVIES, PAUL: *Isten gondolatai. Egy racionális világ tudományos magyarázata.* Budapest, Kulturtrade, 1995.
- Délvilág. Szegedi kiadású Csongrád megyei napilap.
- DISSSELHOFF, HANS DIETRICH: *Varázskövek az inkák földjén. Régészeti kutatásútak Peruban.* Budapest, Gondolat, 1972.

- DÖMÖTÖR TEKLA: A bábaboszorkány. In: *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest, Corvina, 1981. 126-134.
- ELKIN, ADOLPHUS PETER: *Ausztrália őslakói*. Budapest, Gondolat, 1986.
- FALK-RØNNE, ARNE: *A déli tenger hét hulláma*. Budapest, Gondolat, 1978.
- FRÉDÉRIC, LOUIS: *Japán hétköznapijai a szamurájok korában 1185-1603*. Budapest, Gondolat, 1974.
- GERNET, JACQUES: *Kína hétköznapijai a mongol hódítás előestéjén 1250-1276*. Budapest, Gondolat, 1980.
- GEROL, E. HARRY: *Inkák tündöklése és bukása*. Budapest, Gondolat, 1965.
- HEYERDAHL, THOR: *Aku-Aku. A Húsvét-sziget titka*. Budapest, Gondolat, 1963.
- Hindu halottas könyv, Pretakalpa. Budapest, Trivium, 1994.
- Hirosima – Nagaszaki. Bilda Dokumento Pri La Atombombado. (Hirosima – Nagaszaki. Képes dokumentáció az atombombázásról.) Tokyo (Japán), Eldon – Komitato por Hirosima – Nagaszaki (Hirosima – Nagasaki Kiadói Bizottság), Komitato de Japanaj Civitanoj (Japán Polgári Bizottság), 1978.
- INOTAINÉ BONIFERT MÁRIA: *Az aranyrög tetején üldögélő koldus*. Budapest, Gondolat, 1979.
- JAMANDZSI, MASZARONI: *Japán. Történelem és hagyományok*. Budapest, Gondolat, 1989.
- JÁRAINÉ KOMLÓDI MAGDA: *Kukoricaisten gyermekei*. Budapest, Gondolat, 1984.
- KALICZ NÁNDOR: *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. (Hereditas-sorozat.) Budapest, Corvina, 1970.
- KARAS', ROMUALD: *Az Éden felderítése*. Budapest, Gondolat, 1979.
- KÁKOSY LÁSZLÓ: *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, Gondolat, 1979.
- KÁKOSY LÁSZLÓ – VARGA EDITH: *Egy évezred a Nilus völgyében*. Budapest, Gondolat, 1970.
- KOMÁROMY ANDOR: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
- KUNT ERNŐ: *A halál tükrében*. Gyorsuló idő sorozat. Budapest, Magvető, 1981.
- KUNT ERNŐ: Temetkezési szokások. In: *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. (Főszerk.: Dömötör Tekla. Szerk.: Hoppál Mihály.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 67-101.

- K. V.: A "sátán kezével" öló csongrádi anya. Kiásta és megfürdette a tetemet. *Délvilág*, 1998. szept. 12. 7.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Szomorú trópusok*. Budapest, Európa, 1973.
- MAGYARY-KOSSA GYULA: *Magyar orvosi emlékek 1-4. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. Budapest, A magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat megbízásából kiadja az Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1: 1929, 2: 1929, 3: 1931, 4: 1940.
- MAKKAI LÁSZLÓ: A középkori magyar hitvilág problematikájához. *Ethnographia*, XCIV. évf. 1983. 1. 106-116.
- MALINOWSKI, BRONISLAV: *Baloma. Válogatott írások*. (Vál.: Bodrogi Tibor. Ford.: Bónis György és Ecsedi Csaba.) Budapest, Gondolat, 1972.
- MASPERO, HENRI: *Az ókori Kína*. Budapest, Gondolat, 1978.
- MORRIS, DESMOND: *Az emberállat. Személyes vélemény az emberi fajról*. Budapest, Magyar Könyvklub, 1997.
- NAGY KÁROLY: *Tibeti reinkarnációk*. Budapest, Magyar Távirati Iroda Kiadója, 1987.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ: *Angol - magyar szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. II. k.
- PUSZTAY SÁNDOR: *Szerelmi varázslás. Boszorkányos praktikák*. Budapest, General Press, Policoop Kiszövetkezet, 1990.
- RÓHEIM GÉZA: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest, Universum, 1925.
- RÓHEIM GÉZA: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. (Válogatta: Verebélyi Kincső) Budapest, Gondolat, 1984.
- SCHRAM FERENC: *Magyarországi boszorkányperek 1529-1768*. 1-3 kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982-1983.
- STINGL, MILOSLAV: *Indiánok tomahawk nélkül*. Budapest, Gondolat, 1970.
- STINGL, MILOSLAV: *Az utolsó paradicsom. Polinézia a múlt és jövő határán*. Budapest, Gondolat, 1975.
- STINGL, MILOSLAV: *Keresztül-kasul Mikronézián*. Budapest, Gondolat, 1979.
- SZABÓ JÁNOS: *Öt évszázad fekete krónikája*. Sopron, Soproni Pitaval, 1988.
- SZENTI TIBOR: *A tanya*. Budapest, Gondolat, 1979.
- SZENTI TIBOR: *Parasztvallomások*. Budapest, Gondolat, 1985.
- SZENTI TIBOR: Paráznák II. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 133-140. (1991-1992.) 171-216.

- SZENTI TIBOR: Paráznák III. A bábák. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 145-146. (1994.) 79-119.
- SZENTI TIBOR: *A halál.* (Nővérek továbbképzése Csongrád megyében.) Szeged - Hódmezővásárhely, Az Állami Tisztiorvosi Szolgálat Csongrád Megyei Intézete, a hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház, és az "Életünkért, Egészségünkért, Hódmezővásárhely Lakosságáért Alapítvány", 1994.
- SZENTI TIBOR: Az Orosházáról elindult fehérgárdista mozgalom 1948-1955. In: *Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéből.* (Szerk.: Hévízi Sándor és Szabó Ferenc.) Orosháza, 1995. 211-230.
- SZOMBATHY VIKTOR: *Csehszlovákia.* Budapest, Panoráma, 1973.
- SZUMOWSKI, ULÁSZLÓ: *Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból nézve.* Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1939.
- Tibeti halottaskönyv. Bar-do thos-sgrol. Budapest, Háttér, 1991.
- VASZILJEV, L. SZ.: *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában.* Budapest, Gondolat, 1977.
- VÖRÖS GABRIELLA: Szarmata temetőrészlet Szegvárról. In: *Communicationes Archæologicae Hungariae*, 1994-1995. 107-115.

JEGYZETEK

ⁱ D. Morris, 1997: 6.

ⁱⁱ Az *Univerzum* szót, a mai magyar helyesírástól eltérően, de a magyarra fordított külföldi szakirodalomban már nagy kezdőbetűvel írják, így van ez P. Davies idézett könyvében is; ezért ezt az eljárást követjük mi is. Ugyanez érvényes a *Világegyetem* szavunkra is.

ⁱⁱⁱ P. Davies, 1995: 10.

^{iv} C. Lévi-Strauss, 1973: 257.

^v A néprajzban ennek a témának felsorolhatatlanul nagy szakirodalma van. A holttest körüli teendők elvégzése is igen változatos szokásokat őrzött meg. Itt csupán Kiss Lajosra hivatkozunk, aki „Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások” címmel írt tanulmányt erről (*Vásárhelyi hétköznapiak*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1958. 175-190.).

A Csongrád megyei Mártély község tanyavilágában dr. Hamvas Ödön, korábbi körzeti orvos, kedves barátunk mesélte el, néhány évtizeddel ezelőtti egyik esetét, hogy a magánügyekbe való beavatkozás elkerülése miatt, kénytelen volt hetekig maga is elnézni egyik haldokló betegének számunkra embertelennek tűnő, a parasztság számára természetes bánásmódját. A magatehetetlen beteg előbb a vizeletét, majd a székletét sem tudta tartani. Így került ki a fa aljú régi ágyból előbb a

lepedője, takarója, majd a párnája és a szalmazsákja; a testéről le pedig valamennyi ruhája. Végül meztelenül feküdt az ágy gyalulatlan alsó deszkázatán. A már eszméletlen testet pedig a földes padlóra tették, ahol csakhamar be is fejezte.

^{vi} Míg e cég létezett, az Állami Temetkezési Vállalat vásárhelyi hullaszállítójánál mindig volt egy szike. Ha a szabvány koporsó mérete kicsinek bizonyult, nem nyúglódtak a cseréjével, hanem a bokánál néhány ügyes nyisszantással „kiízesítették” a lábfejet, és cipőstől együtt a koporsóba, a lábszár mellé helyezték.

^{vii} N. Coni — W. Davison — S. Webster, 1994: 214.

^{viii} Barabás M., 1998: 11.

^{ix} N. Coni — W. Davison — S. Webster, 1994: 214.

^x Szentí T., 1995: 222.

^{xi} N. Coni — W. Davison — S. Webster, 1994: 215.

^{xii} Itt meséljük el saját élményünket, amelyet az 1960-as évek elején, a hódmezővásárhelyi Völgy utcában szereztünk. Akkor a városba behozott földgáz-befogadó állomás gerincezetékének közvetlenül a házuk előtti füves részen mély árkot építettek. Addig senki sem tudta, hogy valamikor a magyar középkorban itt temető volt, és ez a városrész erre épült. A csatornaásó munkások szabályos sorokban létesült sírokat bontottak föl. A több száz éves tetemeket az agyag-záróréteg szinte levegőmentesen földbe, ennek következtében a testek tökéletes lebomlása még mindig nem fejeződött be, azok elszappanosodtak. A kibontott sírokból megannyi, a bomló fehérjére jellemző, orrfacsaró metán és kénhidrogéngáz szabadult ki, a kubikosok nem kis bosszúságára.

^{xiii} Kunt E., 1981: 96.

^{xiv} N. Coni — W. Davison — S. Webster, 1994: 214.

^{xv} D. Morris, 1997: 181.

^{xvi} Ország L., 1970: 2305.

^{xvii} U. Szumowski, 1939: 35-36.

^{xviii} Prof. dr. Varró V. levele 1999. jan. 11-én kelt. Irattárunkban archiválva.

^{xix} K. Birket-Smith, 1969: 285.

^{xx} H. Maspero, 1978: 151.

^{xxi} J. Gernet, 1980: 230.

^{xxii} J. Bjerre, 1973: 43.

^{xxiii} J. Bjerre, 1973: 145.

^{xxiv} H. Damm, 1961: 203.

^{xxv} Kunt E., 1981: 40.

^{xxvi} K. Birket-Smith, 1969: 277.

^{xxvii} K. Birket-Smith, 1969: 278. — Dr. Vörös Gabriella a „fülkés sír”-ral kapcsolatban az alábbiakat jegyzi meg: „A *fülkés sír* kifejezést az avar temetkezésekkel kapcsolatosan használjuk, akkor, amikor a *ferde aknát* a sír rövidebb végéből indítva alakítják ki. Létezik a sír hosszanti oldalából vájt üreg is, amit *padmalyos* temetkezésnek nevezünk.”

^{xxviii} K. Birket-Smith, 1969: 328.

- ^{xxix} Jamandzsi M., 1989: 26.
- ^{xxx} Dr. Vörös Gabriella, a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatóságának (Szeged) főigazgatója, a József Attila Tudományegyetem Régészeti Tanszékének adjunktusa. Itt mondunk hálás köszönetet neki, hogy jelen tanulmányunkat értékes szakmai levelével és egyik vonatkozó dolgozatának rendelkezésünkre bocsátásával segítette.
- ^{xxx} Megítélésünk szerint, az eltérések is a közösség szokásait tükrözik, csak nem az általánosat, a tömegével előforduló, megszokott jellemzőt, hanem a kiközösítő szabályok szerinti keveset.
- ^{xxxii} A római kori barbaricumhoz tartoztak. „A szarmatakor az Alföldön az I. század közepétől az V. század közepéig tartott. A forrásokból tudjuk, hogy az első beköltözők biztosan a jazig törzshöz tartoztak. További név szerint ismert törzseikhez tartozó csoportok beköltözésének időpontjára a Kárpát-medencébe, semmilyen fogódzó pontunk nincs.” (Dr. Vörös Gabriella megjegyzése.)
- ^{xxxiii} Vörös Gabriellát idézzük: „A boszorkány, boszorkányság szerteágazó és bonyolult néprajzi-történeti gondolatkör része, korszaktól és földrajzi területtől függően más és más ismérvekkel, eredettel, tartalommal. A boszorkány szó etimológiájáról: Ligeti Lajos: *Boszorkány. Magyar Nyelv*, 1947, 10-17.” (A 114. p. 5. lábjegyzete.)
- ^{xxxiv} Kulcsár Valéria: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód, Petőfi Múzeum, 1998. — A rendellenes temetkezésekről lásd: 31-34.
- ^{xxxv} A zsugorított temetés rítusának titkát még nem fejtették meg igazán, az ezzel kapcsolatban kialakult elméletek még vitatottak. Több magyarázat, nézet is ismert, ezek közül itt kettőt említünk: az általános alvó testhelyzetet utánozza; az anyaméhben elfoglalt helyzetünket jelöli. Az oldalra fektetésnek-zsugorításnak számos értelmezés kísérlete ismeretes a szakirodalomból. Összefoglaló értékelését lásd: Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. *Az Egri Múzeum Évkönyve 14*. Eger, 1976, 17-89.
- ^{xxxvi} Vörös G., 1994-1995: 112-113. (Itt jegyezzük meg, hogy a boszorkányokon és ördögösökön kívül még olyan halottak is lehettek, akiktől valamilyen tulajdonságuk révén féltek, hogy visszajárhatnak kísérteni.)
- ^{xxxvii} Kőhegyi M. — Vörös G.: 3-4. századi temető és 4-5. századi település Szeged-Algyőn. *A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, 1989/90-1 (1992) 63-116.
- ^{xxxviii} Vörös G., 1994-1995: 113.
- ^{xxxix} H. Maspero, 1978: 153.
- ^{xl} Miután az ősi- és természeti társadalmakban mind a vörös, mind a sárga szín az életet jelképezi, valószínűsíthető lehet, hogy a gyászolók azért festették be magukat, hogy élő mivoltukat még inkább kihangsúlyozva, a halott szellemét elkülönítsék, elriasszák maguktól.
- ^{xli} J. Bjerre, 1973: 50-53.
- ^{xlii} H. Damm, 1961: 200.
- ^{xliii} C. Lévi-Strauss, 1973: 258.
- ^{xliiv} H. Damm, 1961: 97.
- ^{xlv} A. P. Elkin, 1986: 254.
- ^{xlvi} L. Sz. Vasziljev, 1977: 129.

-
- xlvii H. Maspero, 1978: 215-216.
- xlviii H. Maspero, 1978: 207-208.
- xlix J. Gernet, 1980: 215.
- ^l Nagy K., 1987: 194.
- li B. Malinowski, 1972: 160.
- lii A. P. Elkin, 1986: 259.
- liii C. Lévi-Strauss, 1973: 259.
- liv K. Birket-Smith, 1969: 276.
- lv K. Birket-Smith, 1969: 285.
- lvi H. Damm, 1961: 97.
- lvii Kunt E., 1981: 46-47.
- lviii M. Stingl, 1970: 62.
- lix Kunt E., 1990: 83.
- lx Kunt E., 1990: 85.
- lxi Kunt E., 1990: 98.
- lxii Kunt E., 1990: 99.
- lxiii Kunt E., 1981: 58.
- lxiv J. Komlódi M., 1984: 289-290.
- lxv J. Komlódi M., 1984: 291.
- lxvi J. Komlódi M., 1984: 292.
- lxvii H. Damm, 1961: 96. (Itt jegyezzük meg, hogy a fehér a csont, ill. csontváz színe. Jelen esetben tehát a halottal, halállal való azonosulást jelképezik, vagy ezekhez akarnak hasonlítani, megfelelni a halott kívánalmainak.)
- lxviii A. P. Elkin, 1986: 257-258.
- lxix A. P. Elkin, 1986: 258.
- lxx A. P. Elkin, 1986: 263.
- lxxi Kunt E., 1981: 49-50.
- lxxii H. Damm, 1961: 293.
- lxxiii J. Bjerre, 1973: 56.
- lxxiv H. Damm, 1961: 294.
- lxxv H. Damm, 1961: 293.
- lxxvi H. Damm, 1961: 98.
- lxxvii J. Bjerre, 1973: 108.
- lxxviii B. Malinowski, 1972: 306.
- lxxix B. Malinowski, 1972: 308.
- lxxx M. Stingl, 1975: 267.
- lxxxi M. Stingl, 1975: 268-269.
- lxxxii A. Falk-Rønne, 1978: 92.
- lxxxiii Y. Gandon, 1964: 121.

^{lxxxiv} A magyar dél-alföldi gazdatársadalomban a hagyományos parasztsélet évszázadaiban ugyancsak ismert volt, hogy a gazda magának és feleségének méretre előre elkészítette a koporsókat, és fölhasználásig a padláson, vagy a színben tárolták. (Saját gyűjtésünkből származó, idevonatkozó történetet dolgoztunk fel: Szentí T. 1979: 260-263.)

Ugyancsak itt említjük meg azt a közismert szokást, hogy egyes katolikus szerzetesrendek tagjai a megácsolt koporsójukban fekszenek halálukig, amikor is a tetejét ráhelyezik és eltemetik őket.

^{lxxxv} L. Sz. Vasziljev, 1977: 127.

^{lxxxvi} L. Sz. Vasziljev, 1977: 127.

^{lxxxvii} J. Gernet, 1980: 186.

^{lxxxviii} Jelen tanulmány szerzője az 1990-es évek elején, a hódmezővásárhelyi katolikus temetőben, az egyik friss sír tetején a virágok és koszorúk között ismeretlen eredetű, ill. célzatú műanyag női harisnyát talált, amely hajjal volt vastagra kitémve.

^{lxxxix} H. Maspero, 1978: 157.

^{xc} L. Sz. Vasziljev, 1977: 129.

^{xci} A Somogy megyei Csököly községben, főleg az idős asszonyok, máig fehér gyászruhát viselnek. Itt tehát nem a fekete a gyász színe. Kunt Ernő írta a magyar temetkezési szokásokról: "...a gyermeküket gyászoló anyák öltözetében a piros, a fiatalokat, gyermekeket gyászolóknál a kék, az ifjú legény gyászolásánál pedig a zöld színre vannak utalások." (Kunt E., 1990: 86-87.)

^{xcii} H. Maspero, 1978: 157-158.

^{xciii} H. Maspero, 1978: 155.

^{xciv} L. Sz. Vasziljev, 1977: 130.

^{xcv} Jamandzsi M., 1989: 45.

^{xcvi} Nagy K., 1987: 193-194.

^{xcvii} Benedek I., 1991: 15.

^{xcviii} L. Frédéric, 1974: 55.

^{xcix} R. Karaś, 1979: 151-154.

^c Szentí T., 1985: 330-331.

^{ci} Kunt E., 1990: 99.

^{cii} K. V.: Kiásta és megfürdette a tetemet. A „sátán kezével” ölé csongrádi anya. *Délvilág*, 1998. szept. 12. 7.

^{ciii} Kunt E., 1990: 70.

^{civ} Kunt E., 1990: 86.

^{cv} Szentí T., 1985: 320-321.

[Az irodalomjegyzéket a II. rész végén, következő számunkban közöljük.

(A szerkesztők megjegyzése.)]

JEGYZETEK

^{cvi} Kákosy L., 1979: 358.

^{cvi} K. Birket-Smith, 1969: 279.

-
- cviii K. Birket-Smith, 1969: 279.
- cix Kákósy L.–Varga E., 1970: 201-202.
- cx Kákósy L. –Varga E., 1970: 202-203.
- cxii Kákósy L., 1979: 357-358.
- cxiii Kákósy L., 1979: 358.
- cxiiii Kákósy L., 1979: 359.
- cxv U. Szumowski, 1939: 21-24.
- cxvi I. Bonifert M., 1979: 238.
- cxvii I. Bonifert M., 1979: 239.
- cxviii I. Bonifert M., 1979: 197.
- cxix H. D. Disselhoff, 1972: 74.
- cxx H. D. Disselhoff, 1972: 81.
- cxxi H. D. Disselhoff, 1972: 83.
- cxvii H. D. Disselhoff, 1972: 106.
- cxviii E. H. Gerol, 1965: 194.
- cxviiii E. H. Gerol, 1965: 195.
- cxviiii E. H. Gerol, 1965: 195.
- cxviiii E. H. Gerol, 1965: 195.
- cxviiii E. H. Gerol, 1965: 195.
- cxviiii E. H. Gerol, 1965: 200.
- cxviiii E. H. Gerol, 1965: 197.
- cxviiii A. P. Elkin, 1986: 261-262.
- cxviiii A. P. Elkin, 1986: 264.
- cxviiii H. Damm, 1961: 99.
- cxviiii A. Falk-Rønne, 1978: 78.
- cxviiii A. Falk-Rønne, 1978: 79.
- cxviiii H. Damm, 1961: 295.
- cxviiii H. Maspero, 1978: 156.
- cxviiii Csörten = síremlék; Indiában *sztúpa*.
- cxviiii Nagy K., 1987: 194.
- cxviiii “Fagyott Fritz” címmel a *Délvilág* közölte 1998. okt. 30-án. 16. p.
- cxli Szentí T., 1994: 146.
- cxlii Ukrajnának is van balzsamozott híressége. *Délvilág*, 1995. febr. 6.
- cxlii K. Birket-Smith, 1969: 281.
- cxliii E. H. Gerol, 1965: 189.
- cxliiii K. Birket-Smith, 1969: 284.
- cxliiii H. Damm, 1961: 106-107.
- cxliiii H. Damm, 1961: 97.

-
- exlvii H. Damm, 1961: 199.
- exlviii H. Damm, 1961: 295.
- exlix M. Stingl, 1979: 300.
- cl M. Stingl, 1979: 301.
- cli J. Gernet, 1980: 187.
- clii J. Gernet, 1980: 187.
- cliii J. Gernet, 1980: 188.
- cliv Nagy K., 1987: 194.
- clv Hindu Halottaskönyv (továbbiakban: HH.), 1994: 19.
- clvi HH., 1994: 91.
- clvii A bábuégetés a legtöbb kultúrában az élő áldozatot helyettesíti, míg Ázsiában egyben a tetemet is.
- clviii HH., 1994: 92-98.
- clix HH., 1994: 20.
- clx HH., 1994: 92-98.
- clxi Y. Gandon, 1964: 122.
- clxii Délvilág, 1998. november 6.: 16.
- clxiii *“Az áldozatra utal (ti., hogy nem elrejtett kincs vagy sírlelet), hogy emberi maradványokat nem találtak, és hogy a tárgyak egy részén égésnyomok voltak. (Lásd: Bóna István: Hunok és nagykirályaik.)”* (Vörös G. megjegyzése.)
- clxiv *“Madár testű edény”* került elő a Körös-kultúrából, a Felgyő-Újmajorban végzett ásatásból. (A szentesi Koszta J. Múzeumban található; ltsz. 54.70.1.) Ez még nem emberi hamvak őrzését szolgálta, csupán a lélekmadár-ábrázolás egyik legősibb darabja a Kárpát-medencében.
- clxv Kalicz N., 1970: 78.
- Vörös G. megjegyzése: *“A Körös-csoport népe zsugorítottan, csontvázasan temetkezett, tehát nem hamvasztott. Jellemző volt viszont például a korai bronzkorban. Ugyanennek a korszaknak különös tárgyai a madár alakú agyagedények, az ún. **aszkoszok**, melyek minden bizonnyal kapcsolatba hozhatók a túlvilági hiedelmekkel.”*
- clxvi Adatunk nem jelöl régészeti korszakot!
- clxvii Kis gyerekeket, elsősorban újszülötteket temettek el így.
- clxviii Kunt. E., 1981: 56.
- clxix K. Birket-Smith, 1969: 278.
- clxx L. Sz. Vasziljev, 1977: 38.
- clxxi A szűzen elvett, tehát első fogantatását kihordó nő “csak” fiút szülhet! (Ez még az alföldi tanyás gazdálkodás évszázadaiban is elvárt “szaporodási program” volt. Akinek az első gyermeke lánynak született, arról – különösen a család idős anyái – föltételezték, hogy nem az volt az első terhessége!)
- clxxii Az emberáldozatok további módja volt a várba, épületekbe embereket, főleg nőket befalazni. Később az emberáldozatokat (nálunk a XVIII. századból már biztosan datálva) a küszöb alá vagy a házi tűzhely, a kemence alapjába nagy agyagedénybe zárt, és elásott *kakasáldozat* váltotta ki. (Ilyen áldozatról, egy áldozati edényről készült fotó bemutatásával közöltünk tanulmányt: SZENTI T.: Építőáldozatok nyomai

Hódmezővásárhelyen. In: *Ház és Ember 5. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei* (Szerk.: Kecskés Péter.), Szentendre, 1989. 205-210. Itt jegyezzük meg, hogy az ép edény alján mesterségesen létrehozott "léleklyuk" volt.

^{clxxxiii} Jamandzsi M., 1989: 30.

^{clxxxiv} H. Damm, 1961: 296.

^{clxxxv} K. Birket-Smith, 1969: 280-281.

^{clxxxvi} K. Birket-Smith, 1969: 281.

^{clxxxvii} J. Komlódi M., 1984: 288-289.

^{clxxxviii} E. H. Gerol, 1965: 195-196.

^{clxxxix} A. P. Elkin, 1986: 264.

^{clxxx} J. Bjerre, 1973: 89.

^{clxxxxi} J. Bjerre, 1973: 138-143.

^{clxxxii} H. Damm, 1964: 295.

^{clxxxiii} H. Damm, 1964: 204.

^{clxxxiv} J. Bjerre, 1973: 55.

^{clxxxv} Nagy K., 1987: 194. (Itt jegyezzük meg, hogy Hódmezővásárhelyen a második világháborút követő înséges időkben az egyik temető csősze éjjel a frissen elhantolt sírokat felbontotta, és disznóit a kiszedett hullákkal hizlalta. Erre azok a hozzátartozók figyeltek föl, akik a temetést követő napokban kegyeleti látogatást tettek elhalt hozzátartozójuk sírjánál, és a hant bolygatását észre vették; mások pedig azokat a ruhákat találták meg a csőszház udvarán kötélén száradni, melyekben a halottjukat eltemették. A tetem zaklatása itt egyértelműen nyereszkeségből történt.)

^{clxxxvi} Nagy K., 1987: 195-196.

^{clxxxvii} Nagy K., 1987: 194.

^{clxxxviii} Kunt E., 1981: 54-55.

^{clxxxix} Róheim G., 1925: 190.

Szenti T., 1991-1992: 200.

^{cx} Szabó J., 1988: 91.

Szenti T., 1991-1992: 200.

^{cxci} A gyűjtést a Szentes Városi Levéltárban, az 1723-1843 közötti korból, a Károlyi család úriszéki, valamint a Csongrád vármegye törvényszéki büntetőpereinek anyagából (sedria) végeztük. (Szenti T., 1991-1992: 171-216., és Szenti T., 1994: 79-119.)

^{cxcii} Szenti T., 1991-1992: 200.

^{cxci} A fordító hibája. Helyesen: akié.

^{cxci} D. Attenborough, 1969: 60-65.

^{cxci} C. Lévi-Strauss, 1973: 260-261.

^{cxci} C. Lévi-Strauss, 1973: 266.

^{cxci} K. Birket-Smith, 1969: 282.

^{cxci} A. P. Elkin, 1986: 262.

^{cxci} A. P. Elkin, 1986: 256.

-
- ^{cc} A. P. Elkin, 1986: 257.
- ^{cci} Kunt E., 1981: 51-52.
- ^{ccii} Kiemelés tőlünk. (Érzékeltetni akartuk, hogy még az antropológus is neheztelően írt a tetem zaklatásáról.)
- ^{cciii} B. Malinowski, 1972: 159-160.
- ^{cciv} H. Maspero, 1978: 157. (Itt jegyezzük meg, hogy a *cinóber* = kéneső = sulfid (kén) és higanytartalmú szer, amelyet a bőrgyógyászat máig használ. Általánosan elterjedt neve még a *cinnabarit* = HgS = vörös higanyszulfid = *Hidrargirum sulfuratum rubrum*.)
- ^{ccv} Y. Gandon, 1964: 120.
- ^{ccvi} K. Birket-Smith, 1969: 283.
- ^{ccvii} K. Birket-Smith, 1969: 330.
- ^{ccviii} C. Lévi-Strauss, 1973: 258.
- ^{ccix} I. Bonifert M., 1979: 288.
- ^{ccx} K. Birket-Smith, 1969: 330.
- ^{ccxi} M. Stingl, 1970: 292.
- ^{ccxii} J. Komlódi M., 1984: 286.
- ^{ccxiii} Kunt E., 1981: 57.
- ^{ccxiv} M. Stingl, 1970: 62.
- ^{ccxv} I. Bonifert M., 1979: 376-377.
- ^{ccxvi} Róheim G., 1984: 428. (Lásd: a VII. fejezetet: *A közép ausztráliai kultúrkör pszichológiai struktúrája*. 419-486. oldalán belül, *Az ős-én orális zónája* c. alfejezetet!)
- ^{ccxvii} A. P. Elkin, 1986: 262.
- ^{ccxviii} A. Falk-Røne, 1978: 74-75.
- ^{ccxix} H. Damm, 1961: 194.
- ^{ccxx} H. Damm, 1961: 198.
- ^{ccxxi} A. Falk-Røne, 1978: 100.
- ^{ccxxii} A. Falk-Røne, 1978: 104.
- ^{ccxxiii} A. Falk-Røne, 1978: 319.
- ^{ccxxiv} A. Falk-Røne, 1978: 343.
- ^{ccxxv} M. Stingl, 1975: 57-58.
- ^{ccxxvi} Benedek I., 1987: 89-90.
- ^{ccxxvii} Makkai, 1983: I. 109.
- ^{ccxxviii} M. Bošković-Stulli, 1990: 3-4: 498., és 498. p. 32. jegyzet, és Szentí T., 1994: 145-146: 110.
- ^{ccxxix} M. Bošković-Stulli, 1990: 3-4: 500., és Szentí T., 1994: 145-146: 111.
- ^{ccxxx} M. Bošković-Stulli, 1990: 3-4: 501., és Szentí T., 1994: 145-146: 111.
- ^{ccxxxi} Dömötör T., 1981: 128., és Szentí T., 1994: 145-146: 111.
- ^{ccxxxii} Schram F., 1983: a 47. pör. 127. p., és Szentí T., 1994: 145-146: 111.
- ^{ccxxxiii} Pusztai S., 1990: 95.
- ^{ccxxxiv} Pusztai S., 1990: 177.

-
- ccxxxv Pusztai S., 1990: 178-179.
- ccxxxvi Pusztai S., 1990: 179.
- ccxxxvii Pusztai S., 1990: 189-190.
- ccxxxviii D. Attenborough, 1969: 65.
- ccxxxix Bóna I., 1974: 34.
- ccxli Veszélyt jelző táblákon, járműveken, kalózzászlókon és képzőművészeti ábrázolásokon a halált személyesíti meg.
- ccxlii Szei T., 1979: 162. *“Olyan koponyákba, amiknek hiányzott az alapi része – néhánynál ezt kivésték vagy lefűrészelték –, vizet öntöttek, mert ha »embör fejbül« iszik a galamb, nem lesz torokfájós, és nem kapja el a himlőt sem!”* (Gyűjtés: a vásárhelyi Kőkénydombon, Kapocsi Mihály tanyájában.)
- ccxliii Magyary-Kossa Gy., 1931: 3: 298.
- ccxliv K. Birket-Smith, 1969: 329.
- ccxlv M. Stingl, 1970: 376.
- ccxlvi J. Komlódi M., 1984: 205-206.
- ccxlvii E. H. Gerol, 1965: 192.
- ccxlviii M. Stingl, 1970: 377.
- ccxlix M. Stingl, 1970: 64.
- cccl J. Komlódi M., 1984: 292-293.
- cccli L. Clark, 1969: 298.
- ccclii I. Bonifert M., 1979: 377.
- cccliii L. Clark, 1969: 301-302.
- cccliv L. Clark, 1969: 303.
- ccclv H. Damm, 1961: 106-107.
- ccclvi J. Bjerre, 1973: 37.
- ccclvii J. Bjerre, 1973: 56.
- ccclviii J. Bjerre, 1973: 101.
- ccclix H. Damm, 1961: 201.
- ccclx H. Damm, 1961: 204.
- ccclxi H. Damm, 1961: 206.
- ccclxii H. Damm, 1961: 282.
- ccclxiii H. Damm, 1961: 296.
- ccclxiv H. Damm, 1961: 301.
- ccclxv J. Bjerre, 1973: 106-107.
- ccclxvi J. Bjerre, 1973: 163.
- ccclxvii J. Bjerre, 1973: A 120. p. utáni 3. számozatlan kép aláírása
- ccclxviii H. Damm, 1961: 296.
- ccclxix H. Damm, 1961: 343.
- ccclxx B. Malinowski, 1972: 322.
- ccclxxi M. Stingl, 1975: 54.

-
- cclxxi T. Heyerdahl, 1963: 246.
- cclxxii K. Birket-Smith, 1969: 282.
- cclxxiii H. Maspero, 1978: 179-180.
- cclxxiv Ph. Ariès, 1987: 367.
- cclxxv Szombathy V., 1973: 716.
- cclxxvi Ph. Ariès, 1987: 365.
- cclxxvii Ph. Ariès, 1987: 366.
- cclxxviii Ph. Ariès, 1987: 365.
- cclxxix Kunt E., 1981: 95. (Szerb Antal fordítása.)
- cclxxx Kunt E., 1981: 92.
- cclxxxi Magyary-Kossa Gy., 1929: 1: 252.